عجیب تر ایام
عجیب [illegible]

ڪجهه ٻڌايم، ڪجهه لڪايم

(آتم ڪٿا)

ڀاڱو چوٿون

ڪيرت ٻاٻاڻي

سنڌي ٽائيمس پبليڪيشنس
٩٠، لڪشمي مارڪيٽ، الهاسنگر - ٣.

"آتم" جي ڪٿا؟

ڪاڙو ٿي پياري مٿو ڊاڪٽر سنتوش روهڙا لکيو:

تنهنجي آتم ڪٿا جو ٽيون ڀاڱو مليو... پهريان ٻه ڀاڱا مون ٿي پڙهيا هئم، پر هيءُ ڀاڱو سچو ٿي مون لڳاتي پڙهيم ۽ اهو ڀاڱو پڙهي دل ۾ 'ڪيرت شخص' لاءِ وڏيڪ قرب ۽ "ڪيرت ڪارڻ ڪرتا" لاءِ وڌيڪ عزت پيدا ٿي. تنهنجي آتم ڪٿا مان سنڌي هلچل جي سٽي ۽ گهڻي جاڻ ملي ٿي، پر اها "آتم" جي ڪٿا جو انش نٿي ٿجي. سنڌي هلچل جو بيان ٿي لڳي. ڪيئن ته ان مان ڪيترين جالن ڳالهيون، وري جاڻ لاءِ مليون، ان ڪري تازيون ٿيون ۽ ڪي نيون ڳالهيون به معلوم ٿيون. چوٿون ڀاڱو لکندين ته سنئو ٿي ٿيندو، جو جيڪو بيان تو شروع ڪيو آهي اهو مڪمل ٿيندو. اندر ۾ ساليندس ته من سٽائبو، ان ڪري چئي ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان.

سنتوش روهڙا

جواب ۾ مون کيس ڪجهه هن ريت لکي موڪليو:

اوهين ٽيئي ڀاڱا پڙهي پوءِ تاثرات لکو ها ته ڪجهه ٻيو ئي اثر ٿئي ها. خير، وري به سنئو جو اوهان پنهنجو رد-عمل ڏنو.

جاڻان ٿو "ڪجهه ٻڌايم، ڪجهه لڪايم" ۾ منهنجي آتم جي **ڪٿا** سان گڏ، چڱو حصو منهنجي **ڪرم جي ڪٿا** جو آهي. پر اها مراد مون پهرين جلد ۾ ئي ظاهر ڪئي هئي ته منهنجي ڪٿا سان گڏ پنهنجي جاتيءَ جي جدوجهد (زنده

KUJH BUDHAYUM
KUJH LIKAYUM

An Autobiography
By : KIRAT BABANI

SINDHI TIMES
Publication
90, Laxmi Market,
Ulhasnagar-3.
Tel. 544100

Publishe by :
Suresh Paryani
For
The Sindhi Times Publication

Printed by :
Madhawdas Achhra
Shree Geeta Printing Press,
493, Opp. Hotel Eagle,
Ulhasnagar-421 003.
Phone : 544616

Sole Agent ;
Jagdish Book Depot,
Main Bazar,
Ulhasnagar-2.
Tel. : 540455

Price : Rupees Forty Only

Year : April 1998

uthor's Address ;
/41, Adrash Nagar,
rabhadevi,
lumbai-25.

INDHI TIMES
Quarterly Book Series)
early Subs. Rs. 80/-
lalf Yearly Subs. Rs. 40/-

his Book Price Rs. 40/-
his Issue:Apr-May-Jun 1998

● ڪجهه پڙهڻ، ڪجهه لکڻ

١٩٧٢ ۾ ڏهين اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن (بمبئي) وقت سڀا جو صدر مون کي چونڊيو ويو. خوشي سان گڏ مون کي گنڀير جوابداريءَ جو احساس به ٿيو؛ جيڪر اٿين به چوان ته منهنجي سامهون هڪ وڏي پرڪشا جو چئلينج اڀريو ويو. مون کي وشواس هو ته اهڙي للڪار سان مان نڀائي سگهندس، سڀا جي ڪارج کي نئون موڙ ڏئي سگهندس. هن کان اڳ سڀا جو ڪارج، هڪ گس تان پئي هليو، جنهن ۾ هڪ طرف هو، سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ جي بابت مدي تي پرچاري آندولن ۽ ٻئي طرف دستوري ڪاروباري ڪم جو اڪلاءُ ڪرڻ وغيره. جوڙجڪي ۽ تخليقي ڪارج طرف گهٽ ڌيان ڏئي سگهيا هئاسون. مون پنهنجي من ۾ خاڪو ٺاهي ورتو ته سنڌي ڀاشا جي مسئلن تي پرچاري (agitational) ڪارج سان گڏ هاڻي جوڙجڪي ڪارج جو آرمڀ ٿيڻ گهرجي. ان بابت ڪجهه چوان، تنهن کان اڳ، هڪ ٻيءَ ڳالهه تي ٿو اچان.

سنڌي ڀاشا جي ڀارت جي جوڙجڪ ۾ مانيتا جي سوڀ تي اسين سڀ خوش هئاسين. سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجين ڀارتي ڀيڻن سان برابريءَ جو حق مليو هو ۽ سنڌي جاتيءَ جو مان مٿي ٿيو هو، پر هڪ ڪنڊو اسان جي ڪک ۾ چڀي رهيو هو، سو هو سنڌي ٻوليءَ جي لپي بدلائڻ جي حرڪت،

رهڻ جي ڪشمڪش) کي ان جوڙيندو ويندس. هو اُٿين ٿا جي ڏسجي ٿو ته اها جد وجهد (سنڌيت جي هلچل) ۽ منهنجي جيون ۽ سڀاڻي "آدم" سان پڻ لاڳاپي پيئي ڳنڍي پيئي آهي. اُن جو مان سڀاڻي ۽ سرگرم پاتر رهيو آهيان، تنهن کي منهنجي آتم ڪٿا کان ڪيئن ٿو الڳ رکي سگهان؟ ۽ ٻيءَ طرح ته جاتيءَ جي هن اڻوکي ڪشمڪش جي عڪاسي لازمي آهي. پر پوءِ به مان توسان شامل آهيان ته منهنجي "آدم" جي اڄا ٻي ته ڪٿا آهي؛ جا اڄا لکڻي آهي. پنج سال لڳن، ڏهه سال لڳن اها لکي ضرور ويندي. اها هن ڳرنٿ جو آخري پنجون ڀاڱو ٿيندي.

ڪيرت ٻاٻاڻي

وقت کان اڳ، اديبن ۽ ٻين سنڌي پريمين تعليمي وزير نورالحسن جي بنگلي ٻاهران زوردار مظاهرو ڪيو ۽ منهنجي اڳواڻيءَ ۾ سندس گهر اندر هلي، عرضو ڏنئي، سنڌي ڀاشا لاءِ ٻن ليپين جي هاڃيڪار فيصلي خلاف اعتراض ورتو. هر روز سوين سنڌي ٻارڙا ۽ ٻيا دهلي نواسي تنبوءَ ۾ اچي اسان سان حالي احوالي ٿي، همدردي ڪندا هئا. بک هڙتال جي هن واقعي پارليامينٽ جي ميمبرن ۾ ڪافي چرپر آندي. ڇهين مارچ تي ڪانگريس پارليامينٽري پارٽيءَ جي هڪ ٽولي، جنهن ۾ سيڪريٽري نول ڪشور ۽ ٻيا ميمبر آغا ڪشميري، ستپال ڪپور ۽ امرت ناهٽا، تنبوءَ ۾ اچي بک هڙتالين سان حالي احوالي ٿيا ۽ اسان تي زور آندائون ته اوهين اختياريءَ وارن جو پنهنجي مقصد طرف ڌيان ڇڪائڻ ۾ ڪامياب ويا آهيو. وڌيڪ اها به خاطري ڏنائون ته هو اسان جي سوال تي پرڌان منتري شريمتي اندرا گانڌيءَ جو ڌيان به ڇڪائيندا. سندن سڀ ڀاونائن جو آدر ڪري، ٣٦ ڪلاڪن بعد اسان سندن هٿان رس جو گلاس وٺي، اپواس ٽوڙيو. ٧ مارچ تي اسان جي هڪ سفارت شري امرت نهاٽا جي اڳواڻي هيٺ پرڌان منتري شريمتي اندرا گانڌيءَ سان سندس آستان تي گڏي ۽ هڪ سؤ سنڌي اديبن، تعليمي، سيٺن سنستائن طرفان صحيح ڪيل عرضو پيش ڪيو. مون اُن بابت ڳالهائيندي شريمتي اندرا گانڌيءَ کي عرض ڪيو ته شري جيرامداس دولترام لپيءَ جي سوال تي صحي رخ نه وٺي رهيو آهي ته مرڪندي چيائين، ”هو اسان جو بزرگ نيتا آهي ٿي؛ اسان کي سندس مان ڪرڻ گهرجي“. مان ڪجهه چوان، تنهن کان اڳ، هوءَ اٿي نڪري ويئي.

بک هڙتال جي موقعي تي ڪيترائي ٻيا اديب ڪيترن شهرن مان آيل هئا. هڪ بيٺڪ ۾ اسين گڏجي سڀا جي آئيندي

۽ بعد ۾ سنڌيءَ لاءِ ٻن ٻولين جي فارمولا مقرر ڪرڻ. جيستائين سنڌي ٻاشا جي تسليميءَ لاءِ ايڪمشت ٿي لڙڻ جو سوال هو ته اسان وڏي مقصد جي حاصلات لاءِ سنڌ جي عوام کي ٻوليءَ جي تڪراري مدي کان پري رکيو هو. پر هاڻي ٻوليءَ جي مامري، اسان جا ٻند آزاد ڪيا هئا ۽ ۱۹۷۱ ۾ اسان سنڌ جي جوڙجڪ ۾ بنيادي تبديل آئي ، سنڌ کي سنڌي ٻوليءَ ۾ وشواس رکندڙن جو پليٽفارم قرار ڏنو هو. هيءَ هڪ اهم ڳالهه فيصلو هو جنهن طرف منهنجو فورن ڌيان ويو. سنڌ جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ مون رٿ پيش ڪئي ته پارٽ سرڪار جي تعليم کاتي جي اهڙي آرڊر-زوراوري ۽ سنڌي ٻاشا جي ٻوليءَ سان همت چراند خلاف اعتراض طور پارٽ جي پارليامينٽ ٻاهران ۴۸ ڪلاڪن لاءِ ۵۲ سنڌي ليکڪ ٻک هڙتال ڪن ۽ اسپيڪر کي عرضو پيش ڪن. ۵۲ انگ ان ڪارڻ رکيو ويو هو جو اسان جي شاهوڪار ۽ پري ٻاڳي سنڌي ٻوليءَ ۾ ۵۲ اکر آهن. ايءَ ڪنهن ٻه دنيا جي ٻوليءَ ۾ ايترا اکر مشڪل سان هوندا. فيصلو ٻڌاءِ وڏي جوش ۽ فخر سان ورتو ويو.

۵ ۽ ٦ مارچ ۱۹۷۳ تي پارليامينٽ جي ٻاهران ٻوٽ ڪلب وٽ ۴۸ ڪلاڪن لاءِ اعتراض ۾ ٻک هڙتال ڪرڻ جي پڌرائي ڪئي وئي ۽ ڪيترن اديب ٻيترن ۽ ٻائرن کي سنڌ طرفان خط ٻه لکيا ويا. ۲۲ شهرن مان اليڪ سنڌيءَ جا ٻيارا اچي ٻک هڙتال ۾ شامل ٿيا، جن ۾ ٻارمير مان آئل ٻه مسلمان ٻائر ۽ دهليءَ جي ڪن اداڻن جون ٽرميٽيون ۽ تنديا ٻار ٻه هئا. سنڌ جي اپيل تي الهيءَ ڏينهن تي سڄي هندستان ۾ هزارن سنڌي ٻائرن ۽ ٻيٽرن اُپواس رکيو. ڪيترن شهرن ۾ ٻليراتي ۾ ٻريس ڪانفرنسون ڪوٺائي ٻوليءَ جي سوال تي سنڌين سان ٿيل انياءِ کان پارٽي پبلڪ کي واقف ڪيو ويو. ٻک هڙتال تي

ڪيو هو ته سنڌيت جي هلچل کي ڪشادو ڪرڻ ۽ وڌائڻ لاءِ جوڙجڪي سرگرمين کي وڌيڪ ۽ وڌيڪ ترجيح ڏيندس. اُن مراد کي وڌائيندي، مون سڀا طرفان سنڌي تعليمي ڪانفرنس سڏائڻ جو پڪو ورتو. احمدآباد (گجرات) جي ٻن مشهور هستين ڊاڪٽر سنهڪ ٽولاڻي ۽ پرم لکاڻي جي مدد ۽ سهڪار سان ٻن ڏينهن لاءِ احمدآباد ۾ ١٧ ۽ ١٨ نومبر تعليمي ڪانفرنس سڏائيسين. ڪانفرنس جو مهورت گجرات راڄ جي نائب وزير وشنداس مولاڻي ڪيو. صدارت ڪرڻ جو شرف مون کي مليو. مکيه مهمان طور گجرات سرڪار جي صحت ۽ پنچايت کاتي جي وزير ٺاڪر ڀائي پٽيل ڪرسي سينگاري. پهريون دفعو هو جو سڀا سنڌين جي تعليمي مسئلن تي وستار سان ڏي وٺ ڪرڻ لاءِ، سنڌي اديبن ۽ تعليمدانن کي گهرايو هو، جن تمام گهرائي سان سنڌي ٻارن جي تعليم تي سوچ ويچار ڪيو ۽ گنڀيرتا سان سڀني مسئلن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪري، هڪ تعليمي چارٽر تيار ڪيو، جيڪو ڀارت جي راشٽرپتي، پرڌان منتري، تعليم کاتي جي وزير، پرديش جي مکيه منترين ۽ گورنرن کي موڪليو ويو. تعليم جي ڪانفرنس سان گڏ اسان هڪ سندر سنگيتڪ پروگرام به رکيو هو، جنهن ۾ پرکيه ٽوڙي آبرواڻ ڪلاڪارن خوب نچايو ۽ ڀڳونتي ناواڻي ۽ مشهور سنڌي ڀڳت ڪهنشارام، رات جو دير تائين خلق کي آنند ۾ جهولائيندا رهيا.

هيٺ ڀيچي، منهنجي اندر مان هڪ دانهن ٿي اُڪري. ذري گهٽ اَڌ صديءَ کان سڀا طرفان سنڌي جاتيءَ جي الڳ الڳ مسئلن تي مرڪزي توڙي پرديشڪ سرڪارن کي، الائي ڪيترا اَڻ ڳڻيت عريضا، درخواستون، تذڪرا ۽ يادداشتون ڏنيون ويون آهن - اگر سڀني کي گڏي رکجي ته

تي سوچڻ ويٺاسون ته ڪيئن سڀا جي ڪارج کيتر کي وڌائجي. لکڻي ڪلاٽي ڪلڪتي مان هڪ هڙتال ۾ شامل ٿيڻ لاءِ آيو هو. تمام سنڌ ڀرت ڏانهن ته سڀا طرفان سنڌي ٻولين ناٽڪن جو آسو ۽ چٽاڀيڙي ڪرائي وڃي. ٻهراڻ اهڙي آسو لاءِ مان سنڌي يوٿ ايسوسيئيشن طرفان، سڀا کي ٻيڻي ڏني رهيو آهيان. اسان جو قدم هڪ اهم سرگرميءَ طرف کڻي ويو. سيپٽمبر ١٩٧٣ ۾ سڀا طرفان ڪلڪتي ۾ ٻهراڻون اکل ڀارت سنڌي ناٽڪ آسو ۽ چٽاڀيڙي سڏائي وئي. ڌار ڌار شهرن مان آٺ اٺن ناٽڪ ٽولين ڀاڱو ورتو. آسو روهندر رنگ شالا ۾ ٽي ڏينهن هليو. ڪنهن ٻهراڻ ٽن ناٽڪن کي شاعر ليکراج عزيز يادگار ٽرافيون، انڊ رقم ۽ قدرشناسيءَ جا سرٽيفڪيٽ عطا ڪيا ويا ۽ ساڳيءَ طرح جوهر ڏيکاريندڙ ڪلاڪارن، هدايتڪارن وغيره کي ٻه ٽرافيون، انڊ انعام ۽ سرٽيفڪيٽ ڏنا ويا. اصلوڪين ڪهاڻين رچنائن کي ٻڻ پرسڪار ڏنا ويا. سنڌي ٻولين ناٽڪن جي فيسٽيول جي شروعات ٿي ته اهو سلسلو هلندو ٿي رهيو آهي ٿوري ٿوري وڇوٽيءَ ڪالپوءِ. ڪل ڏه ناٽڪ فيسٽيول سڀا جي پليٽفارم تان ٿي گذريا آهن. جن سنڌي ناٽڪ لاءِ چڱي رچي ۽ چاهه پيدا ڪيو.

سنڌي ناٽڪ کيتر ۾ فيسٽيول ڪوٺائڻ جي جا روايت پئي سا اڄ ڏينهن تائين قائم رهي آهي. منهنجي سمجهه ۾ سنڌي ناٽڪ ڪافي ترقي ڪئي آهي، جيتوڻيڪ معيار جي لحاظ کان اڃا گهٽتو ڪجهه گهربل آهي ۽ سنڌي ناٽڪ ڀرونهن ٿوري وقت اندر معيار ٿوڙي مقدار ۾ ٿڪاوٽ جا اهڃاڻ ڏيکاري رهيو آهي.

مون پنهنجي من ۾، سڀا جون واڳون ولڻ ڪالپوءِ اڳڀو

پر مالا شيام آهوجا، هزارن ۾ خلق! ڪلاڪارن ۽ ڏسندڙن جو
پاڻ ۾ واه جو تال ميل! پنجواڻي صاحب پاڻ به اچي پر منچ
تي ويٺلن کي به اڀاري. ان ڏينهن هو الائي ڪهڙي مستيءَ ۾
هو. تاڙيون ماڻهن کان نه اسٽيج تي اچڻ سبب پڻ ڪٽيا پيئين.
درشيه ڏسڻ وٽان هو. ڪافي دير تائين محفل جو رنگ متو
رهيو. اڄ به اُن الٻم جا فوٽا ڏسان ٿو ته من اندر مستيءَ
جون لهرون اٿن ٿيون.

سال جو آخري اسر، مون دوري لاءِ رٿيو هو. مون
سوچيو ممبئي ۾ وڃي، اسين سنڌي جڳت جي هڪ محدود
تصور کڻي ڪندا رهيا آهيون. ٻاهر نڪري ڏسون ته ٻين
هنڌن تي سنڌين جو ڪهڙو واءُ سواءُ آهي. پهرين دوري لاءِ
مون مڌيه پرديش کي چونڊيو. ٻه ڪارڻ هئا: هڪڙو ته ٻولي
جي حوالي ۾ اهو پرانت بلڪل پٺتي هو. هندي ڀاشا سنڌيءَ
مٿان غالب پئجي وئي هئي ۽ ٻيو اهو ته سوڀتا جو ڀاءُ
گلاب وڃي رائپور ۾ وسيو هو. ڪميونسٽ پارٽيءَ جو تمام
سرگرم ڪارڪن هو. مون کي ٻه فائدا ٿيڻا هئا: هڪڙو ته
هن جي ڏاتِ وٽ، مون کي دوري ۾ لاڀدائڪ ٿيندي ۽ ٻيو
ته سوڀتا کي سندس ڀاءُ وٽ ٽالهيڪو ڪري، ايترو ڏاڍو
ڏينهن سفر ڪري ويندس. رواجي طرح ته سوڀتا ڪي گهر ۾
اڪيلو ئي ڇڏي ويندو آهيان، پر هن دفعي اهڙي ڳالهه روا
نه هئي. انهن ته پنهنجي پرٽيل ڇاهتاليهن سالن (١٩٥١-١٩٩٧)
۾ منهنجو ڪو نڪاٽو نه رهيو آهي، جنهن ڇنيو آهي، ڪڏهين
ريل ۾ ته ڪڏهين جيل ۾، جيتوڻيڪ هت پارٽيءَ ۾ جمل جي
اوڀت اچا ته نه آئي آهي، پر اها حقيقت آهي ته هلچل
جي شروعاتي ويهارو سالن ۾ اڪثر گهر کان ٻاهر هوندو هوس
۽ منهنجي ويسر يا لاپرواهيءَ جو اهو عالم هو جو سوڀتا جي

شايد هڪ ٻوري ڳوٺ به پڙهي وڃي. پر هنن معتبر سرڪارن جي ڪن تي جُونءِ به نه چُري آهي. شروعاتي دور ۾ گهٽ ۾ گهٽ سڪٽي ٻهچ نه ملندي هئي، پر هاڻي نه هري اڇا! اهي عرضا ۽ درخواستون سرڪاري دفترن ۾، مهينن تائين پيا ڪيسن ۾ دز چٽي رهيا آهن. هڪڙو تازو مثال آهي. ٻن سالن کان وٺي مهاراشٽرا راڄيه سنڌي ساهتيه اڪادمي کي جهارڻ جي سوال تي اڻيڪ بار عرضا ڏنا ۽ ملاقاتون ورتيون ويئون آهن، پر لوڪشاهيءَ جي نالي ۾ هلندڙ هيءَ نوابي سرشتو انڌو ۽ ٻوڙو ٿي چڪو آهي، ايتري حد تائين جو هڪڙي ننڍڙي پارٽيءَ جا چامڙا وزير، هڪ وڏي ۽ معتبر پارٽيءَ جي وڏن اڳواڻن کي به ڪونه ٿا ليکين، ته پوءِ سنڌين جي ڪهڙي هلندي؟

چيٽي چنڊ، جهوليلال جو ميلو، جنهن کي ڀارت ۾ سنڌي جاتيءَ جي سطح تي سنڌين جي قومي ڏڻهن ڪري ملهائڻ لاءِ اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا سڏ ڏنو هو، تنهن کي جاتي جذبي سان جوڙڻ لاءِ، سڀا ان کي "چيٽي چنڊ-سنڌيت ڏينهن" جي نالي سان ملهائڻ جي رٿ چالو رکي آهي. منهنجي ايامڪاريءَ جي پهرين سال (١٩٧٣) ۾ ڪوشش ڪئي سين ته ممبئيءَ ۾ وشال اسٽولي ۾ ملهايون، جتي هزارين درشڪ اچي، سنڌي ڪلاڪارن جي ڪلا جي موج ماڻين ۽ سنڌي سرڪردن جو سنديش ٻڌن. ممبئيءَ جو وڏو ڪليل هال، ڏوابي ڪلا تي رنگ ڀون ان لاءِ رٿيو ويو. سنڌيءَ جا ٻه ٻرڪ قاعديدان پروفيسر هوتچند آڏواڻي ۽ قانون جو ماهر رام جيٺملاڻي موقعي تي مکيه مهمان هئا ۽ ممبئيءَ جا مشهور ڪلاڪار رام پنجواڻي، ڊمپل آشا، ڀڳونتي ناواڻي، سترام روهڙا، جمنالال ۽ امرڙيون اسراڻي، ڪلاڪار آشا ۽ ٻيا آلومينداڻي ۽ مستان سنڌواگر جو، ڪلا تي پيش ۾ سور وجهندڙ "الو چرلو" جنهنجو

سڀني ميڙن ۾ ساڳئي سُر ۽ انداز ۾ ڳالهايو، سنڌيت جي هلچل جو خاڪو سندن اڳيان رکيو ۽ پنهنجي شهر ۾ خانگي طور سنڌي سيکارڻ لاءِ رات-ري شالائون هلائڻ جي اپيل ڪئي. ڪئي ڪئي اثر پيو ۽ ڪن ماڻهن اُتساهه وچان، ڪوششون به ڪيون پر سنڌي اسڪولن جي غير موجودگيءَ ۾ خانگي ڪوششن جو نتيجو محدود ئي سمجهڻ گهرجي. مان هن دوري جون تفصيلي رپورٽون **سنڌو سماچار** سنڌي روزاني اخبار، جيڪا پڻ سنڌي اديبن ۽ ٻين سنڌيت جي پيارن جي جفاڪشيءَ سان ٻمبئيءَ مان، ان وقت نڪرندي هئي، تنهن ۾ ڏيندو رهندو هوس. هن دوري جو واسطيدار شهرن ۽ ٻين هنڌن تي ڪافي اثر پيو.

اکل ڀارت سطح تي سنڌي ساهت سميلن گهرائڻ جي روايت کي اسان قائم رکندي، سال ١٩٧٣ ۾ ٻارهون سميلن راڄڌانيءَ ۾ ٿيو پهرو ڪيترن سالن جي وٿيءَ کان پوءِ سڏايو. ان سميلن کي تاريخي واقعو بڻائڻ لاءِ اسان هر ممڪن ڪوشش ڪئي، بلڪل ڪائي به ڪسر ڪانه ڇڏي. اسان کي ڄاڻ هئي ته دهلي سميلن ۾ شامل ٿيڻ لاءِ هزارين ڊيليگيٽ اچي وارد ٿيندا. دراصل هن دفعي اسان ڊيليگيٽ ڪرڻ جي مهم هلائي هئي ۽ ڇٽاڀيٽي رکي هئي ته گهڻي ۾ گهڻا ڊيليگيٽ ڪندڙ سنڌيت جي شيدائن کي شولا ۽ چانديءَ جا ٻلا انعام طور ڏنا ويندا. ٽن ڀائرن ايم. آر. سنڌاڻي (گانڌيڌام)، ميول آهوجا (بڙودا) ۽ گرمکداس (سنڌونگر) کي گهڻا ڊيليگيٽ ڪرڻ ڪري انعام عطا ڪيا ويا. جملي **چار هزارن** جي قريب سنڌي ڀائرن ۽ ڀينرن کي ڊيليگيٽ ڪيو ويو. ڪيترن ڊيليگيٽن جو اسڪولن ۽ ڌرمشالائن ۾ بندوبست ڪرڻ ۽ اُنان هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ ڦيرائڻ بلڪل ناممڪن هو، تنهن ڪري سميلن شاهي

جنم ڏينهن جي تاريخ يا پنهنجي وهانءَ جي تاريخ جو به ڪو حوصلو نه رهندو هو. چاٽانئو، اهو اسورو لاحق آهي ۽ ڏوهه قبولڻ لاءِ تيار آهيان. پر انصاف ڪريو، جنهن شخص کي پنهنجو جنم ڏينهن ئي ڪڏهن ياد نه رهيو آهي، تنهن لاءِ ڇا چئجي؟ مان مڪر اٿو ڪريان ۽ اڪو ڪو مان هرو ڀرو روءِ اوي اٽڪل ٿو چئيان. اها حقيقت آهي ته منهنجي جنم جي تاريخ هميشه ڪو دوست يا منهنجو ڪو پيار مولڪي فون ڪري يادگيري ڏياريندو آهي. ڪيترا دفعا ته مولي ۽ ڪلا پرڪاش ڏيئي مان، صبوح ساڻ واڌايون ڏيندا آهن.

مون پنهنجي دوري جي شروعات رائپور مان ڪئي. سنڌي ٻوٽ سرڪل وڏي پئماني تي ڪاڻي ٿي، شهر جي معزز شخصن جو ميڙ رکيو، جنهن ۾ مون سنڌي جاتي ۽ ٻولي بابت پنهنجا ويچار پيش ڪيا ۽ پنهنجي ڀاشا ۽ سڀيتا کي محفوظ رکڻ جي اپيل ڪئي. گهڻي قدر واپاري طبقي جا ماڻهو هئا، جيڪي ڌنڌي ۽ ٻئي وهنوار ۾ هندي ڳالهائيندڙن سان اهڙو رل مل ٿي ويا هئا، جو سنڌيءَ لاءِ چاهه، ڀا ارواح اهڙو نه ڪو نه هون. ڪن اسڪولن ۾ ته شاگردن اڳيان ڀاشڻ ڏيارائڻ لاءِ وٺي ويا. ماسترن ۽ وديارٿين ۾ وڏو اُتساهه هو، پر سنڌي ڀاشا جي پڙهائي لاءِ سيکاريندڙ ۽ ڪتاب ڪٿان اچن؟ هو لٿن شايد سنڌي مئنيجمينٽ وارن اسڪولن ۾ سنڌي وشيه جي پڙهائڻ جو بندوبست ٿي سگهي ها، پر ليپيءَ جي سوال تي ڀيٽائي ۽ متيمن ڪري اها دري به بند هئي. رائپور کانسواءِ هن سفر ۾ مان ٻيا چار شهر جبلپور، ڪٽني، بلاسپور ۽ ناگپور به گهميس. ڌرمشالا يا مندر يا اسڪول ۾ پنچائت پاران ڪنهن ساهتڪ سڀا طرفان اڪثر ميڙ رکيائون ۽ مون به

هو مٽس!

١٩٧٤ سال واري سيمينار ۾ پوپٽي هيرانندائي کي سڀا جو جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. هوءَ زوردار لولي سڀا جي ڪم ۾ پاڻ پيلي ٿي اچي، اهڙي قدر جو فورٽ ۾ ڪنهن دوست جي آفيس ۾ جڏهن اسان سڀا جي آفيس قائم ڪئي ته هوءَ منجهند ڪانپوءِ ٻه - ٽي ڪلاڪ روزانو اچي ڪم ۾ هٿ ونڊائيندي هئي. جنهن ڪري لاءِ رڳو سڀا جي ڪاروباري ڪم (ليکپڙهه وغيره) ۾ ٻن سرگرمين ۾ به چستي اچي وئي. اڳين سال وارين ٻين سڀ سرگرمين ته قائم رهيون، پر هن سال ليکڪن جي دنيا ۾ اسان پير وڌايو. ڪيترائي اسان جا ليکڪ دوست، جيڪي سنڌي هلچل جا سرڪردا رهيا هئا ۽ سڀا جا تنظيمي سطح تي ٻڌ ٿيا ليکيا ويندا هئا، ان کي هڪ واجبي شڪايت رهجي وئي هئي ته سيمينار جي دوران سنڌي ليکڪن لاءِ ڪا دلچسپيءَ واري ڳالهه ڪانه ٿي ٿئي. ساهتڪ بيٺڪ مان ڪجهه خاص لاڀ ڪونه ٿي مليو. ٿورن ڪلاڪن جي بيٺڪ عام بحثن ۾ لنگهي ٿي وئي. ساهتڪارن کي ڪجهه هٿ پلئه ڪونه ٿي پيو. سندن دل هئي ته ليکڪن لاءِ سڀا ڪجهه خاص پروگرام رٿي، جنهن گڏيل واتاورڻ ۾ هو پنهنجا تخليقي ۽ ٻيا ساهتڪ مسئلا سوچ ويچار هيٺ آڻي سگهن. اهڙي گهرج کي خيال ۾ رکي، سڀا سنڌي ساهتڪارن جا خاص سيمينار سڏائڻ جي ١٩٧٤ ۾ شروعات ڪئي. پهريون سيمينار ١١-١٢، آگسٽ تي احمدآباد ۾ سڏايو ويو. پهرين ٿي ڀيرو سڀا پاران ساهتڪ ميڙ اهڙي وڏي پيماني تي رهيو هو، جنهن ۾ ڏهن ڌار ڌار شهرن مان پنجاهه کن ليکڪ شامل ٿيا. ٻن ڏينهن جو سيمينار هو. پهرين ڏينهن جي وشيه هئي - "ڀارت ۾ سنڌين جو تمدني طور بيگانو ٿيڻ" ۽ ٻئي ڏينهن جي وشيه هئي - "رچناتمڪ ليکڪ

تنهن اندر ڪرڻ جو فيصلو ورتو ويو. اهي تنبو ڏال ڪنوارا گاڏ، دن ۽ ڪڙا ڪيا ويا ۽ مٿس هيٺون ڪالاڻي نگر لالو ڏنو ويو. ٻئي ڪئن لاءِ هڪ وڏو تنبو رکيو ويو، جنهن کي جيڏي سنڌ هال لالو ڏنو ويو. ننڍي واري تنبوءَ کي هرشو هال سان سڏيو ويو. رهائش لاءِ هر شهر لاءِ الڳ تنبو ۽ اسپتال لاءِ ڌار تنبو. تنهن جو ٻيو بندوبست ڪيو ويو. پنهنجي جهالردار آڪار سان اڏندو ۽ لهرائيندو، هيٺون ڪالاڻي نگر، گويا سنڌيت جو شاندار شهر ڀاسي رهيو هو. انهن ۾ ٻڻ ڪافي اهم چيزون رکيل هيون، جنهن جو اُدگهاٽن ساهتيه اڪاڊميءَ جي اُن وقت جي جنرل سيڪريٽري شري ٻر ڀاڪر ماچوي ڪيو، جنهن پنهنجي ڀاشڻ ۾ سنڌي جاتيءَ، ٻوليءَ، لپيءَ جي قدامت جي ساراهه ڪئي ۽ انهن کي ڀارت ۾ برقرار رکڻ جي زوردار حمايت ڪئي.

دهلي سميلن لاءِ اسان شري اندر ڪمار گجرال کي مهورت لاءِ گهرايو هو. اُن وقت هو شريمتي اندرا گانڌي جي ڪئبينيٽ ۾ سماچار کاتي جو وزير هو. خوشيءَ سان اچڻ قبوليو هئائين ۽ سڄ پچ هو سميلن جي مهورتي پروگرام تي پهتو به اچي، پر منچ تي اچي ڳالهائڻ کان انڪاري ويٺو. ڏاڍي اسان منٿ ڪئي ته اسٽيج تي اچي خلق کي پنهنجي رڳو شڪل ڏيکاري ته اسان جي رهجي اچي، پر نه مڃيائين. اسان کي سمجهڻ ۾ دير ڪانه لڳي. اڳ ۾ به اسان کي آزمودو هو. سنڌي ليکڪن جي ڪنوينشن وقت (١٩٦٩ - دهلي) ۾ ٻڻ شري جيرامداس دولترام اسان وٽ اچڻ ۽ ڳالهائڻ کان ٻري رهڻ لاءِ زور آندو هو. پر اُن وقت هو آيو هو، به اکر ڳالهايا هئائين. پر هن وقت ته اندو اکر واري ويٺو ۽ منچ تي چڙهي ماڻهن کي شڪل ڏيکارڻ کان انڪاري وارائين. ڪافي ڪو ڪڙڪ زور آڻ

ڏناسون. راجڪوٽ کان جهوناڳڙهه پهتاسون. سنت ليلا شاهه جي ياد ۾ ٺهرايل سنت ليلا شاهه ودياليه جي پرنسپال هيمنت ڪمار ٽولاڻي سڄو اسڪول گهمايو. هر ڪلاس جي شاگردن سان ملياسون ۽ کين سنڌي ڀاشا سان محبت قائم رکڻ جو ٻڌايو ڏنوسين. جهوناڳڙهه مان هيمنت ڪمار ٽولاڻي به اسان سان ڊوڙي ٿي اڪري پيو. هاڻي ٿياسون ڇوڏاري ۽ پهتاسون ٻانٽوا، جتي سنڌين جو هڪ جهونو جوڳي رام لڪاڻي سنڌيت جي جوت جڳائي ويٺو هو. رات جو سنڌي ڊرامن ۾ سنڌين سان ميلاپ رکيائون، جتي سڀن ۾ سنڌي سڃاڻ اچي ڳاهٽ ٿيا. خوب ٽڪرارون ۽ سوال جواب ٿيا. هن ننڍڙي شهر ۾ سنڌي پنهنجي اوڪي سنڌي ڳوٺ جهڙو ماحول قائم رکي ويٺا هئا. ٻانٽوا کان اسان جو قافلو ڪتيانا مان ٿيندو ويراول پهتو، جتي جو آدم شماري اسي هزار هو، جنهن مان سنڌي ڏهه ٻارهن هزار هئا. پر اتي سٺين درجي تائين ٽوٽو مڊل اسڪول سنڌيءَ ۾ هلندڙ هو، جنهن ۾ ست سؤ ٻار سنڌيءَ ۾ پڙهندا هئا. هاء اسڪول جي به ڪوشش هلندڙ هئي.

سؤراشٽر واري علائقي ۾ گهڻا ٽٽا ماڻهو سنڌ جي ديهاتي علائقي جا هئا، جيڪي پنهنجي ٻولي ۽ ڀاشا کي اتي پيار ڪندا هئا. جتي گذريل سال مڌيه پرديش جي ڊوڙي وقت ٽوڻ وشواس ۽ جهجهو اُتساهه مليوسين. هن ڀاڱي ديوناگري لپيءَ جو ته نالو نشان به ڪونه هو ۽ اڪو ڪو گجراتي ڀاشا سنڌيءَ کي ڳرڪائي وئي هئي، جيڪا حالت مڌيه پرديش ۾ هئي، جتي هندي، نه صرف سنڌيءَ کي ڳرڪائي وئي هئي، بلڪ سنڌي گهرن ۾ به گهسي آئي هئي. حقيقت اها آهي ته شهري ماڻهو ئي جلدي پنهنجن پاڙن کي کوهڻ ۽ اصليت کي وسارڻ جي پراسيس ۾ ڏاڍا جلدباز آهن. ٻهو ته

جي آزاديءَ جو سوال." انڪل ڊرجن ڪن ٻيڻ پڙهيا وڃيا ۽ ڪليل ٻڌت ٿيو. سيميندار کان متاثر ٿي، ڪرشن ڪنواڻيءَ ٻئي سال جي ليڪ سيميندار لاءِ البور لاءِ دعوت ڏني.

هن سال ۾ سنڌين سان ڏيڻ وٺ ڪرڻ لاءِ دوري جو پروگرام رکيو ويو ۽ سوراشٽرا ڏانهن نڪتاسون. پنوڻي هيرالنداڻي ۾ مون سان گڏ هئي. هوءَ زوردار عورت آهي. ساڻي مردن سان جواب-جهڙڪ ڪرڻ سندس سڀاءَ ۾ آهي. مردن ۾ مرد آهي. ڪيترن هنڌن تي دورا ڪندي، جڏهين اسين سنڌي گهرن ۾ روٽي کائڻ يا رهڻ لاءِ ترسندا هئاسون ته اڪثر گهرن جون سنڌي استريون کانئس حال احوال وٺنديون ۽ اهو چاهينديون ته هوءَ ڪنواري آهي ۽ ڪيئن ڌارين مردن سان شهرن جا گشت ڪري رهي آهي، حيرت ۾ پئجي وينديون هيون. آلاوليون ٿي پڇنديون هيس ته "توکي ڊپ ڪونه ٿو ٿئي؟" ته هوءَ کين سمجهائيندي هئي ته اسين پاڻ ۾ ساٿي آهيون ۽ سنڌي جاتيءَ لاءِ راند ڏيهن پيا وهڻ ولوڙيون.... اسان جو پاڻ ۾ وشواس آهي ۽ ڪلهندي ساٿارڻ مائن کي انهن ۾ چوندي هئي- "ڪوئي مرد مون ۾ ٻري نظر وجهي ته اکيون ڪڍي ڇڏيانس ۽ جي اڃا ۾ قدم اڳتي وڌائي ته آنڊا ڪڍي ڇڏيانس." وچاريون سادڙيون مائرون اکيون ڦاڙي کيس ڏسنديون هيون. شايد دل ۾ ائين چونديون هجن- "مائي آهي يا راڪاس!"

گشت دوران اسان چڱا شهر ڦرياسون- گانڌيڌام سان شروعات ڪئي سين، جتان شري ميرام سنداڻي پڻ اسان سان شامل ٿيو. ان مان ٿي ٿياسون. راجڪوٽ پهتاسون. شاستري نگر شرڻارٿي ڪئمپ جي ڪم ڪندڙن سان ملياسون ۽ رات جو لال ساڻين مندر آڳان کليل ميدان ۾ عام سنڌين سان مخاطب

ٿي چڪو هو ته ”اي. جي. آئم ٽاءِ اگر تون جنرل سيڪريٽري
پد لاءِ لڙندين ته اسين تنهنجي مخالفت اصل نه ڪنداسون“.
ڪيترن وقتن تي ڪيتري نه ٽڪراءُ وقت هو مون سان تمام
سهٽي ٽال-مٽول ۾ هوندو هو جنهن ٻاري ۾ مون کي اشارا
اڳوامت ٻه ڏنا آهن. مون کي خاطري هئي ته موهن ڪلپنا وقت
شڪتي ۽ سوچ جو ڀنڊار هو ۽ جي ان کي پورو صحيح ڍنگ ملي
وڃي ته ان مان گهڻا ئي ڪارائتا نتيجا نڪري سگهن ٿا.

موهن ڪلپنا جنرل سيڪريٽري چونڊيو ته مڙس پوڙهو ۾
اچي ويو. پهرينديءَ ئي موڪلي چيائين: ”ڪيرت ڏس! اينڊڙ
سمهلن اسين سنڌين جي تيرٿ آستان (سنڌ واسڱر) ۾
ڪنداسون. اهو سمهلن اهڙو ڪري ڏيکارينداسون جو تاريخ ۾
ياد رهندو. مون کي ريڳو تنهنجو ساٿ کپي. منهنجي من ۾
شنڪا هئي، پر مون ان کي اپرٽ نه ڏنو. جڏهين جو سنڌس
دل ۾ اتساهه جو سمنڊ ڇوليون ماري رهيو هو، مان ان کي
ٿمڻ جي ڪوشش ڇو ڪريان؟ هو سنڌونگر کي ايترو پيار
ڪندو هو، جيترو سنڌ کي. تنهن ڪري سنڌونگر جو سمهلن
سنڌس ڪلپنا ۾ وڏو آڪار ڀائي چڪو هو.

ائين الائي ڇو آهي، ڇا ڪنهن رٿا سان آهي، يا اهو
محض اتفاق آهي. پر ائين ته نه ٿي سگهي، تو نه اها هندو
ڌرم ڪتابن جي ڏين ۽ پرمپرا پٺاڻڙ آهي. ٻـرهما، وشنو ۽
مهيش جي تموُرتي هندو ڌرم ۽ فلسفي جو هڪ بنيادي ستاءُ
آهي ۽ اها پرمپرا اساطي جيون سان اڄڪي جـڙيل ۽ جٽيل
آهي، جو اهو تموُرتيءَ جو آڪار پنهنجين ڌاڻين حالتن ۽ ڪارڻن
موجب خود بخود اُڀري ٿو اچي. ڪيترائون تموُر ٽيون الڳ
مقامن يا ڪيترن ۾ ٿي ۽ ٿهڪي ٽيون اچن. سنڌي ساهتڪ

سماجڪ بدل سدل جي هڪ پرسپر ترتيب آهي، جنهن جو وڌيڪ وستار ڪرڻ جي هت گنجائش نه آهي. صرف هڪڙي ڳالهه چوڻ جهڙي آهي ته جيڪا قوم/ جاتي پاڻ طرف سجاڳ آهي ۽ پنهنجي شاهوڪار ورثي ۽ روايتن سان جڙيل آهي، سا پنهنجن ٻارن کي سولو ڪري ڪسڪڻ ڏيندي آهي. هن باري ۾ ڪنهن ٻئي وقت سوچينداسون.

هاڻ جيون جي ٻئي ڪنهن پهلوءَ تي اوهان سان دوبدو ٿيان، ان کان اڳ، هڪ خاص ساهت سميلن جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. ١٩٧٦ ۾ آديپور سميلن وقت موهن ڪلپنا، جنهن جا اسان ترقي پسند سنڌي اديبن جي ٽوليءَ سان، جيڪي نه سخت متعصب هئا، نه سڀ وساري ويا مڙائي، هو سڀ کي اٿرو انڌ پڪ اچي ويو هو جو نه صرف ڪاروائي ڪاميٽي تي اچڻ لاءِ راضي ٿي ويو، بلڪ اڳيان اڳتي وڌي هو سڀا جي جنرل سيڪريٽريءَ جون جوابداريون هموار ڪرڻ لاءِ به تيار ٿي ويو. منهنجن ڪن وڏهن ساٿين کي اهڙي آڇ تي دل ۾ شڪايتون پيدا ٿيون. پر مون هن کي خاطري ڏياري، آئت ڏنو ته اهڙي ڪا ڳالهه نه ٿيندي. مون وٽ ان وشواس لاءِ پڪ مضبوط ڪارڻ هئا. هڪڙو اهو هو جو موهن ڪلپنا سنڌي ڀاشا ۽ سنڌي جاتيءَ جو سچو شيدائي هو. هن جي سنڌيت سان ڪمٽمينٽ اٿري ئي مضبوط هئي، جهڙي ڪنهن سنڌي-پرست جي ٿي سگهي ٿي. هن جا اسان مان ڪن سان انفرادي سطح تي وچارن جا متڀيد يا ٽڪراءُ هئا، جيڪي وقت پائي، اها چٽائي وڃائي ويٺا هئا. ٻئي طرف موهن ڪلپنا جو مون سان تال-ميل بلڪل سٺي ۾ سٺو هو. اوهان کي ياد هوندو ته اسان سان سخت ۾ سخت مخالفت وارن ڏينهن ۾ به هن ڀوپال سميلن وقت مون کي خانگي طور اڻمن

ويو هو، سو ختم ٿي چڪو آهي. هاڻي صرف ڪي چند
ديوناگري پرست پنهنجي هٺ ڌرمي وچان اڃا به هوڏ ڪان
ٽٽا نهن، تن سان اٽڪڻ ۽ پنهنجي شڪتي وڃائڻ جو هاڻي
اسان کي شوق نه آهي. اسان پنهنجي سنڌي لپي جي طرفداريءَ
تي قائم آهيون. ان کان هٽڻ وارا نه آهيون.

سڀو ٺاهه ونجي ويو. سنڌي ويچارن جي حاضر معزز
شخص يڪراءِ سميلن ڪوٺائڻ ۽ ان کي دلي سهڪار ڏيڻ جو
فيصلو ڪيو. ڪن کي چوندو ٻڌو ويو ته: ڪيرت ٻاٻاڻي جادوگري
ڪري، سڀني کي هٿ ڦيرائي، فيصلو ڪرائي ورتو آهي، پر
هو پنهنجي ڏال وچن تي قائم ڪونه رهندو. اهڙا اومان نه
انهن شخصن ٻڌي ڦهلايا، جن سميلن کي ٽارپيڊو ڪرڻ لاءِ لپيءَ
جي سوال کي ٿپائي آندو هو. سندن اصلي مراد سميلن کي ڪنهن
نه طريقي سان ٽارڻ جي هئي. پر آخر تائين ان مراد ۾ ڪامياب نه
ويا. منهنجي هن قسم جي ويچار تي ترقي پسند ٽوليءَ جو هڪ
ٻار، اٿم غصي ٿي ويو. سندس سمجهه ۾ مون سڀا جي اصولن
سان سمجهوتيبازي ڪئي آهي، تنهن ڪري سڀا جي ڪاروباري
ڪاميٽيءَ تان استعيفا ڏياري موڪليائين. ٻين هڪ ان ممبرن
کي پڻ اثر وجهڻ جي ڪوشش ڪيائين، پر ورتو ڪجهه نه.
هي صاحب ويهن سالن کان سڀا سان ان ڳالهه تي ڏمريو ڦري
۽ گهڻو ڪجهه غير واجبي ۽ اڻ سهائيندو چوندو ۽ لکندو رهي
رهي ٿو. مٿين ٽوليءَ کان سواءِ نگر جي ٻين مکيه هستين
به زوردار حصو ورتو، جن ۾ خاص هستيون هيون، پرسرام
ڪالاڻي، لسوٺداس خوبچنداڻي، دليچند ڪالاڻي، ڪشن
دلواڻي ۽ نوجوان اديبن مان ڪشور ٻهوجا ۽ نيڪچند مست.
ڊيليگيٽن جي حاضريءَ رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيو. پنج هزار
ڊيليگيٽ اچي پهتا. سڀ اسڪول ڪاليج ڌرمشالائون ٽمٽار
ٿي ويا. پر ڪٿي به رهائش ۽ کاڌي جو بندوبست ٽٽو ڪونه.

ڪيترن ئي پڻ الڳ الڳ ڌرين ۾ اهي ننڍڙيون وجود ۾ آيون
آهن. مان انهن کي شمار ڪرڻ ويٺو آهيان. رڳو هڪ طرف
ڌيان ڇڪائڻ ٿو چاهيان ته جنهن وقت جي مان ڳالهه ويٺو
ڪريان، تنهن وقت ۾ سنڌو نگر جي ساهتڪ ڪيترن ئي هڪڙي
جهڙي ننڍڙي اڀري اچي چڪي هئي- سلامتراءِ پرسواڻيءَ
موهن ڪلپنا ۽ ارجن سڪايل، جيڪا پهاڙيءَ تائين قائم رهي.
پهرين هئن ٽن ڄڻن گڏجي چوڏهين سميلن جو خاڪو تيار ڪيو
۽ ڪن ٻين دوستن کي پڻ پاڻ سان شامل ڪيو. سميلن جي
سوپ لاءِ هٿن هڪ وڏو مهڙ سڏايو، جنهن ۾ سنڌي ڌرين ۽
گروهن جي مکيه ماڻهن کي دعوت ڏيئي گهرايو ته، جئن سنڌي
جو سهڪار حاصل ڪري سگهجي. اُن مهڙ ۾ مون کي ۽ مالهيءَ
کي به سڏ ٿيو. مهڙ ۾ پهريان ڪجهه ترشي پيدا ٿي. ڪنهن
حجت اٿاري ته لپيءَ جي سوال تي تڪرار پيدا ٿيندو، جنهن
ڪري اسان جي شهر جي شانت وارن ۾ ڏڦيڙ پئجي ويندو.
مون کان ان ٻاري ۾ صفائيءَ جي گهر ڪيائون. مون ڪين
ٿهل سان سمجهايو ته اسين وارن کي ڀڙڪائڻ يا سنڌين ۾
ڏڦيڙ پيدا ڪرڻ لاءِ سميلن ڪونه ڪوٺائي رهيا آهيون.
سميلن جي مراد آهي ته سنڌين ۾ ايڪتا اچي ۽ اسين پنهنجن
اصلي مسئلن تي ڪمشت ٿئي، گهرون سرڪار اڳيان رکون.
مون چيو، "مان توهان کي وشواس ٿو ڏياريان ته ڪوبه
تڪراري مسئلو اسين سميلن اڳيان نه آڻينداسون، جنهن مان
واهو مندل ۾ ترشي اچي." لپيءَ جي سوال تي پڻ مون
پنهنجي ويچار کي صاف چٽو ڪندي چيو ته سنڌي لپيءَ جي
سوپ ٿي چڪي آهي، سرڪاري سطح تي، تعليمي سطح تي،
ساهتڪ سطح تي سنڌي لپي تسليم ٿي چڪي آهي. سنڌي ڀاشا جي
لپي بدلائڻ وارو جهڪو لهر و گمراهه ٿيل اکوان طرفان لڳايو

پنڊت جواهر لعل نهرو ۽ روس سان دوستيءَ جو ناتو وڌايو.
جواهر لعل نهرو روسي انقلاب جي ڏهين سالگره (١٩٢٧ ۾)
روسي سرڪار جي دعوت تي جشن ۾ حاضر رهيو هو. ڏاڍو
متاثر ٿي آيو هو ۽ ڪافي ڪجهه ساراهه ۾ لکيو به هئائين. ٻيو
جڏهين ڪوي رابندر ناٿ ٽئگور روس جي دوري تان ٿي
موٽيو ته اهڙي ساراهه ڪئائين جو سڀ ڀارتي باشندا اُنهين
تقرير تي حيران ٿي ويا ۽ روسي لوڪن سان ڀارتــي جنتا
جي ڏاڍي سهڻي ٿي وئي ۽ دوستيءَ جو هٿ اڳا وڌي
ڊگهو ٿيو. سوويت يونين کليءَ دل سان ڀارت جي اڏاوت
۽ آرٿڪ ترقيءَ ۾ لوڙي ڀارت جــي بچاءَ-سلامتيءَ لاءِ دل
کولي مدد ڪئي، جيڪو گذريل تاريخ جـو هڪ اهم باب
آهي. جڏهين جڏهين اولهه جــا شاهوڪاري ملڪ ڀـارت
خلاف منصوبا سٽيندا هئا يا آرٿڪ ترقيءَ لاءِ گهربل سامگري
ڏيڻ کان آناڪاني ڪندا هئا يا سياسي دٻاءُ آڻيندا هــئا ته
سوويت يونين ڀارت کي مدد ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي ايندي
هئي ۽ اولهه جي ڀارت دشمن کي ڪڏهين ته اک
به ڏيکاريندي هئي. ڪشمير جي سوال تي يا پاڪستان سان
١٩٧١ واري لڙائي وقت ڀارت کي سوويت يونين وٽان ڪيتري
اخلاقي مدد ملي، سو هر ڀارتي ڄاڻي ٿو.

انتر راشٽري سطح تي ٻي هڪ حقيقت به اُڀري رهي
هئي، جنهن کان به سڄاڳ دنيا جي خلق پليءَ پٽ واقف آهي.
اها حقيقت هئي ته سوويت يونين جو وجود، اولهه جــي
سرمائيداري ملڪن لاءِ ڇاتيءَ ۾ ڪنڊي برابر هــو. هنـن
روس جي آڪٽوبر (مزدور) انقلاب کي ڪڏهين به قبــول
ڪونه ڪيو هو. هنن مڍ کان وٺي سوويت راڄ سان دشمني
۽ ناڪابندي ڪرڻ جو هنوار لاڳـو رکيو هو ۽ روس جي

ٿي ٿي دفعا چالورن جون ڏهڳيون ٿي لٿيون.

چوڏهين سمينار جو مهورت اُن وقت جي مهاراشٽرا سرڪار جي وزير شري هشو آڏواڻي ڪيو. صدارت جو شرف مونکي مليو. صدارت ڪاڻ جيڪو ڪلچرل پروگرام پيش ٿيو، تنهن ۾ بمبئي ۽ الهاس نگر جي مڙني اوچ ڪوٽيءَ جي ڪلاڪارن ڀاڱو ورتو. عام ڪٿ موجب اٽڪل پندرهن هزار سنڌونگر واسين پروگرام جو رس ورتو ۽ اهڙا رونداد ٽيئي راتيون هلي، بمبئي دوردرشن جو يونٽ ٽيئي ڏينهن سنڌونگر ۾ ڪيمپ ڪوڙي اچي ويٺو هو ۽ آخر ۾ اڌ ڪلاڪ جي ٽي. وي رپورٽ تيار ڪري بمبئي دوردرشن تان پيش ڪئي ويئي. موهن ڪلپنا جي اها خواهش ته سنڌونگر جو سمينار تاريخي حيثيت وارو ٿئي، سا مڪمل پوري ٿيس.

مکيه طور مان سنڌيت جي هلچل سان وچن بڌ رهيس. پر منهنجي ڪرم جو کيتر صرف سنڌي جاتي جي مسئلن ۽ مشڪلاتن تائين محدود ڪونه رهيو. مان انٽرراشٽري هلچلن کان به متاثر ٿيس. خاص طور سماجوادي ملڪن سان دوستيءَ جي هلچل ۽ وشو امن هلچل طرف ڪافي ڇڪجي ويس. ڪميونسٽ هئڻ جي ناتي منهنجي دلچسپي سوويت يونين ۽ ٻين سماجوادي ملڪن ۾ سڀاوڪ هئي، روس ۾ سماجوادي انقلاب ڀارت جي ٻڌيمانن جو خاص ڌيان ڇڪايو هو. شروعاتي دور ۾ ٻال گنگاڌر تلڪ ۽ مهاتما گانڌيءَ روسي ستمزده عوام سان ڏاڍي همدردي ڏيکاري هئي ۽ جڏهن مظلوم روسي جنتا زارشاهيءَ جو تختو اُلٽو ڪري عوامي سوويت (پنچائتي) راڄ قائم ڪيو ته هنن انهن اُن جي گرمجوشيءَ سان خوش آمديد ڪئي. جڏهن ڀارت ١٩٤٧ ۾ آزاد ٿيو ته ڀارت جي پهرين پرڌان منتري

ڪنهن کي ڏياري. هيئن به دوستيءَ جو پيچ مضبوط آهي، پر ٻنهي ملڪن ۾ تازي سياسي سنڪٽ ڪارڻ اها مضبوطي ۽ رعب ڏنو رهيو آهي. ڪنهن وقت جڏهين سوويت يونين جو دنيا ڀر ۾ دنيا جو دٻدٻو ۽ وقار هو ته روسي سرڪار ڀارت جي دوستيءَ کي ڀرپور مضبوطي ڏيڻ لاءِ پنڊت جواهر لعل نهروءَ جي نالي ۾ هڪ انعامي سلسلو شروع ڪيو هيو جنهن کي **جواهر لعل نهرو سوويت لئنڊ اوارڊ** جي نالي سان سڏيو ويندو هو. اهو انعام ڀارتي ڀاشائن جي سٺي لکڻين لاءِ ڪاڍيل هو. جنهن ۾ ساهتڪ ڪتاب ۽ اخبارن ۾ ڇپيل ليک به انعامي لسٽ ۾ اچي ويا. لکڻين ۾ ٻن اديشن جو خيال رکيو ويندو هو - هڪڙو، ٻنهي ملڪن ۾ دوستي وڌائڻ، ٻيو وشو امن جي ڀاونا کي زور وٺائڻ. انهيءَ ٻٽي مراد جي امداد لئي لکڻين کي پرکيو ويندو هو ۽ هر ڀارتي ٻوليءَ ۾ ٻهراون ۽ ٻيو نمبر انعام ڏنو ويندو هو. ٻهراون انعام کٽيندڙ کي اڌڪي رقم سان گڏ سونو ٻلو ۽ قدرشناسي جو سرٽيفڪيٽ انهن ڪانسواءِ پندرهن ڏينهن لاءِ سوويت يونين جو سوويت سرڪار جي خرچ تي دورو به ڪرايو ويندو هو. انهيءَ انعام جي چاهنا وچان مون وشو شانتيءَ جي سوال تي، **امن جي اُفق ڏانهن** سري سان هڪڙو ڪتاب ١٩٧٨ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو، جيڪو سفارش ڪاميٽيءَ کي پسند پيو ۽ ان جي ڪنوينر شري خواجا احمد عباس سفارش ڪري موڪليو ته پر آل انڊيا سفارش ڪاميٽيءَ، اُن سال ڪنهن ٻئي اهم شخص کي ڪنهن زوراور هيٺ اهو انعام ڏيارڻو ۽ مون کي ٻئي وقت تائين لاءِ ڇڏيو ويو.

مان اداس ٿيس ۽ ٻئي جهٽڪو به آيم ته زوربار ڪان وڏي حيثيت وارا ماڻهو به ڇتل ڪونه آهن، مان جڏهين عباس صاحب

خلاف خوب تقريرون ڪيون. هن ڳالهه کان اُمن پسند دنيا جا مفڪر ۽ سماجواد جا شيدائي بلڪل جاڳرت هئا، تنهن ڪري سوويت يونين کي ڪارڻ شڪتين جي حملي کان بچاءَ ڪرڻ ۽ سندس حق ۾ آواز بلند ڪرڻ لاءِ دوستاڻيون سنستائون ڪڙيون ڪيون ويئون. شروعات ۾ ڀارت ۾ ڪن بُڌيمانن فرينڊس آف سوويت يونين آرنڀ ڪئي، جنهن جو ٻٽو مقصد هو: (١) سوويت يونين جي باري ۾ ڀارتواسين کي صحيح ڄاڻ ڏيڻ ۽ ڪوڙي پرچار کي رد ڪرڻ (٢) ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ دوستاڻا ناتا وڌائڻ، سهڪ ڏي وٺ ڪرڻ ۽ پرسپر لاڀ لاءِ دائما دوستيءَ کي مضبوط ڪرڻ. اڳتي هلي، اِها فرينڊس يونين، ڪلچرل سوسائٽيءَ جي نالي ۾ بدلي ۽ اُنجو نالو اِنڊو سوويت ڪلچرل سوسائٽي رکيو ويو. هن سوسائٽي ۾ مون سالن جا سال تمام سرگرم ڀاڱو ادا ڪيو. سيمينارن ۾ نئين نئين طرح مفڪرن جي ميڙن ۾ ڀارت ۽ سوويت يونين سان واسطو رکندڙ سوالن ۽ مسئلن توڙي ٻنهي ملڪن جي سهڪار رشتن تي ڪافي وشين تي تيار ڪيل پيپر پڙهندو هوس. هن ڪلچرل سوسائٽي جي بمبئي شاخ جو مان وائيس-پرڌان چونڊيو ويو هوس، جنهن مشهور اخبار روسي آر. ڪي. ڪرنجيا بلٽز جو سمپادڪ پرڌان هوندو هو. خواجا احمد عباس، سردار جعفري، اي. ڪي. هنگل ۽ ٻيا پرسڌ بُڌيمان ڪلچرل سوسائٽي سان جڙيل هوندا هئا.

سوويت يونين ڀارت جي جنتا ۽ اڳواڻن کي ڏاڍي وڏي عزت ۽ محبت سان ڏسندي هئي. ڀارت سان دوستيءَ کي هو وڏي اهميت ڏيندا هئا. جيستائين سوويت يونين ٽڪي ته هئي، ٻنهي ملڪن جون گڏيل ڪوششون دنيا جي سلامتيءَ لاءِ ڍال هيون. مجال آهي ڪنهن ملڪ کي جو ميري اک سان

ڪرت ڪري ڏيکاريو، سو دنيا جي اتهاس ۾ هڪ حيرت انگيز ڪارنامو هو، جنهن دنيا جي تاريخ کي نئين موڙ ڏئي ڇڏيو. پر ان کان ڪيترن ئي انقلاب پرستن دنيا جي بيوس ۽ مظلوم انسانن جي قسمت جو چڪر بدلائڻ جا خواب لڌا هئا، ان کي لينن ئي ساڪار بڻايو ۽ جنهن وقت ڌرتيءَ جي ڇهين حصي تي محنتڪشن جو جهنڊو بلند ڪيو ۽ سوويت راڄ جي سڄي سرڪار جي حيثيت ۾ پهرين پبلڪ پڌرائيءَ ۾ غلام قومن جي آزادي، هن ڌرتيءَ تي امن ۽ وشو جي هر پراڻي لاءِ آزادي، برابري ۽ انصاف جي حق جو اعلان ڪيو.

لينن منهنجي لاءِ هڪ اعليٰ آدرشي شخص رهيو آهي ۽ اهو اتفاق ئي چئجي، جو منهنجي چهري جي ڪجهه ڪجهه مشابهت لينن جي مهانڊي سان آهي، انهيءَ حد تائين جو جڏهن پهريون دفعو مان روس ويو هوس ته ماسڪو ايئرپورٽ تي ويزا- پاسپورٽ چڪاسڻ وارا آفيسر ئي منجهي پيا هئا، پر ان جو ذڪر مان اڳتي هلي پوري جڳهه تي ڪندس. لينن جو جيون منهنجي ليکي ته اهڙي عبرتناڪ ۽ چمتڪاري قصو آهي، جو اُڪنڊ مان سندس طرف موهجي ويو هوس. مون هڪڙو ننڍڙو ڪتاب انڪل سؤ صفحا - "لينن، دنيا جي عظيم انقلابي شخصيت" نالي سان لکي تيار ڪيو، جيڪو مارئي پبليڪيشن (احمدآباد) ١٩٨٠ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. مون ان ئي سال اهو ڪتاب سوويت لئنڊ نهرو اوارڊ لاءِ پيش ڪيو ۽ مون کي سنڌي ڀاشا ۾ پهريون نمبر انعام مليو، جنهن ۾ پنج هزار روڪ، هڪ سنڌر قدرشناسيءَ جو سرٽيفڪيٽ، سونو بلو ۽ روس ۾ ٻن هفتن لاءِ گشت ڪرڻ جي دعوت نا- موڪلي وئي. سنڌي ٻولين جي ڪنڌڙن کي دهليءَ ۾ سڏايل خاص انعامي جلسي ۾ پنڊت جواهرلعل نهروءَ جي جنم ڏينهن

سان مليس ته هن مون کي پيچيدگيءَ کان واقف ڪيو، پر همت ڏني ته ”تون ڪوشش ڪري اهو ڪتاب لک، مان وري ته انهيءَ جو ناول سفارش ڪندس، جو مان لوڪي شخصي طور ڄاڻان ٿو ته تون ان انعام جو حقدار آهين جو اُن جي تحريڪ و ڪيترو نه زوردار رول ادا ڪري رهيو آهين.“ اُن وقت مان امن جي هلچل ۾ به ڏاڍو اڳرو هوس. پارٽ ۾ امن هلچل هلائڻ واري جيڪا سنسٿا- آل انڊيا پيس اند سالِيڊرٽي آرگنائيزيشن هئي، تنهن جي انتظامي ڪاميٽيءَ جو پڻ نائب صدر هوس ۽ مسٽر ٽي. گوڊيوالا ٻرڪ. ڪميونسٽ وڪيل ان جو پرڌان هو، جنهن منهنجي پستڪ- امن جي اُفق لاءِ زوردار مهاڳ به لکيو هو. ٻئي طرف هن کي اها ڄاڻ هئي ته سوويت دوستي ڪلچرل سوسائٽي ۾ پڻ ڏاڍو سرگرم ڪارڪن هوس. مون همت ڪانه هاري. مون کي پنهنجن ڏهن هزارن جي انعام جي اون ڪانه هئي، پر سماجواد جو شيدائي هئڻ ڪري اُن ملڪ کي ڏسڻ ٿي چاهيم، جيڪو ان وقت اسان جي خوابن جو مرڪز هو ۽ اسان لاءِ ڌرتيءَ تي سرڳ سمان هو. پوءِ ته اهڙ سرڳ جو سپنو ٿئي پيو. پر اها پوءِ جي ڳالهه آهي، جنهن بابت مان اڳتي صفحن ۾ پنهنجن جو رد- عمل ضرور ڏيندس.

مون پنهنجو اهو ڪتاب دنيا جي عظيم انقلابي شخص لينن لئي تيار ڪيو. لينن جو پورو نالو ولاديمير ايليچ اُليانوف هو. زار شاهيءَ جي ڏمر هيٺ ڪنهن وقت سائبيريا جي برفاني پٽن ۾ سزا ڪاٽي رهيو هئو، جتي هن پنهنجو گهڻو وقت ليما ننديءَ جي ڪناري گهاريو هو، جنهن تان پنهنجو لقب نالو لينن رکيائين. هن روسي انقلاب جو جيڪو

موت (١٩٢٤) کانپوءِ انقلاب جون واڳون ۽ سرڪاري ڪاروبار جون جوابداريون غلط ليڊرشپ جي هٿ ۾ اچي ويون، جن اندرين لوڙهي ٻاهرين نيتيءَ ۾ پيالڪ پلون ڪري وڌيون، جنهن مطابق هڪ طرف آمريڪا سان جنگي هٿيار ناهڻ جي شرط ۾ خزانو لٽيندا ويا ۽ ٻئي طرف ٻين ملڪن سان نه دوستي، ڌائڻ ۽ شان ٻرقرار رکڻ لاءِ ويا ٻين ملڪن کي اڌمو پيسو ۽ مال ڏيندا ۽ هوڏانهن سندن پنهنجي جنتا جو ڪو نه خيال ڪين ڪيائون، بلڪ انهن کي هڪ طرف سڪو پڪو کائڻ لاءِ مجبور ڪيائون نه ٻئي طرف دک سور جو اظهار ڪرڻ کان روڪڻ لاءِ هنن جو منهن بند ڪري رکيائون ۽ مخالفت ڏانهن بند سختيءَ جو رخ اختيار ڪيائون. آخر ٻنهي معاذن تي ناڪامياب ويا ۽ سرشتو ٽٽي پيو. اڄ به روس ۾ سماجوادين جو ڌوهه (روسي پارليامينٽ) ۾ ڪافي زور آهي، پر سماجوادي سرشتي ۽ واپار ڌارا کي ڪافي ڌڪ لڳو آهي. ٻيا موجوده سماجوادي ملڪ رشيا جي ناڪاميابيءَ مان سبق سکي، پنهنجن ملڪن ۾ ساڳئي قسم جي غلطين جو جائزو وٺي، ٻين حالتن هيٺ خود سماجواد جي کوٽن ڦڪائن کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. منهنجو اڃا به دري وشواس آهي ته بهتر ۽ خوش، امن ۽ نياءَ پري سماج لاءِ موڙيدار جو فلسفو نه، پر سماجواد جو فلسفو مفيد ثابت ٿيندو، صرف ڪمل جي معاذ تي بلڪل خبردار رهڻو پوندو ۽ اختياريءَ جي غلط ۽ غيرواجب استعمال خلاف اکيرون / هدايتون چٽيون ڪيل هجن.

جلد ئي وري ٻيو دفعو مون کي رشيا ڏسڻ جو وجهه مليو. مون اڳوات ئي ذڪر ڪيو آهي ته مان وشواڻن هلچل

تي ۱۴ نومبر ۱۹۸۰ تي ڀارت سرڪار جي ان وقت جي مالي
وزير مسٽر آر. وينڪٽرامن، جو پوءِ ڀارت جو راشٽرپتي
ٿيو، جي هٿان انعام ڏنا ويا.

سماجواد جو سنڌر سپنو جيڪو مون ۱۹۴۲ کان وٺي، هڪ
اعليٰ آدرش جي صورت ۾ دل ۾ سمائي ۽ سنڀالي رکيو هو ۽
جنهن جو سروپ مان پنهنجين اکين سان وڃي ڏسي آيو هوس
سو جڏهن ۱۹۸۹ ۾ ڊهي پيو ته ڏاڍو ڌڪو آيو. ڄڻ هڪ سنڌر
آدرش چڪناچور ٿي ويو. ساري ترقي پسند دنيا پريشان ٿي،
پر اولهه جي پونجيواد دنيا ۾ جشن ٿيا ۽ فتوائون صادر ٿيون
ته سماجواد جو فلسفو ناڪامياب ويو ۽ هاڻي دفنائجي ويندو.
پر اها سماجواد - ورودي شڪتين/ملڪن جي ناسمجهي هئي،
جيڪا پوءِ جي گذريل ستن - اٺن سالن ۾ صاف ٿي پئي
آهي. سماجواد سماج جو تجربو هڪ ملڪ (روس) ۾ ناڪامياب
شڪست کائي چڪو آهي، پر ان جو مطلب اهو ڪونهي ته
سماجواد جي فلسفي سان ڪا بنيادي خرابي ٿيا وئن آهي.
اها صرف انسان جي انفرادي عمل جي ناڪامي آهي،
تاريخ ۾ ڪيترائي اهڙا مثال آهن، جتي پيغمبرن ۽ اوتارن ۽ لڪ
مرادن کي عمل جي آڌيءَ تي انسان اهڙيءَ طرح ناڪامياب
ٿيو آهي. ڪارڻ اهو ته اهي انيڪ رهيا آهن - ڪڏهن
سندن ناسمجهيءَ ڪري، ڪڏهن سندن آپي جي سوارٿ ڪري
ته ڪڏهن وري غلط فيصلن ڪري. سوويت روس ۾ سماجواد
جو تجربو ٽن سببن ڪري ٿي مار کائي ويو. هڪ ته تجربو
اهڙي وڏي پيماني تي هو، جهڙو اڳ ڪڏهن انساني تاريخ
۾ نه ٿيو هو، ٻيو ته هيءُ تجربو سماج جي اندر بنيادي تبديلي
آڻڻ ۽ هزارن سالن جي سڙيل سماج جي ڪايا ڪلپ ڪرڻ لاءِ
هو، جا ڪا معمولي ڳالهه نه هئي. ٽين ڳالهه ته ليڊرن جي

پڌرايون ٿيون ۽ ان نموني ورلڊ پيس ڪائونسل، دنيا ۾ امن قائم ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آئي. هر سال ڪنهن نه ڪنهن يورپ جي ملڪ ۾ ورلڊ پيس ڪائونسل جي انترراشٽري ڪانفرنس سڏائي ويندي هئي، جتي شانتي قائم ڪرڻ لاءِ دنيا ڀر جا مفڪر، سائنسدان، ڪلاڪار، ودوان، ڪن ملڪن يا انترراشٽري سنستائن جا عيوضي گڏجي دنيا جي شانتي کي قائم ڪرڻ لاءِ پرڻ ڪندا هئا ۽ جدوجهد هلائڻ لاءِ گڏيل پروگرام ٺاهيندا هئا.

١٩٨٣ ۾ مونکي به اهڙي هڪ دنيا جي امن ڪانفرنس ۾ ڊيليگيٽ طور شامل ٿيڻ جو وجهه مليو. ان وقت مان بمبئي ۾ هلندڙ امن تحريڪ جي سنستا جو وائيس پريزيڊنٽ هوس. ڪانفرنس جو نالو دنيا جي امن پسندن جي اسيمبلي هو. مون کي نه اندازو به ڪونه هو ته ان ۾ ڪيترا ڊيليگيٽ شريڪ ٿيندا. بمبئيءَ مان جملي پنج ڊيليگيٽ هئاسون. ڪانفرنس سماجوادي ملڪ يوگوسلويا جي گاديءَ جي هنڌ پراگ ۾ رٿيل هئي. جڏهن اسين دهليءَ ۾ پهتاسون، جتي ڀارت جا سڀ ڊيليگيٽ گڏ ٿي پراگ ڏانهن روانا ٿيڻا هئاسون ته اسان جي ڊيليگيشن جو ڪل انداز ٻه سؤ هو. انهن ۾ سنڌي، مان هڪ ئي هوس. جڏهن اسين پراگ پهتاسون ته جملي انداز، ٽي هزار ڊيليگيٽ ٻڌايو ويو. جيڪي هڪ سؤ ٽن ملڪن مان آيل هئا. آمريڪا جي ڊيليگيشن کي ڇڏي، ڀارت جي ڊيليگيشن تعداد ۾ ٻيو نمبر هئي ۽ اسان کي ڏاڍي خوشي ٿي ته جنگبازن جي ملڪ ۾ پڻ شانتيءَ لاءِ تمام گهڻو چاهه آهي.

ڊيليگيشن کي پراگ جي وڏين شاهي هوٽلن ۾ رهايو ويو. هر هڪ ڊيليگيٽ کي الڳ ايئر ڪنڊيشن ڪمرو هو.

۾ ڏاڍو اڳرو هوس. اِن وِشيه تي هڪڙو ڪتاب به لکيو هوم.
ڪنهن وقت وشو امن هلچل ڏاڍي زوردار تحريڪ هئي، جڏهن
دنيا مٿان جنگ جا ڪارا بادل ڇانيل هئا ۽ انسان ذات ائٽم
۽ هئڊروجن بم جي ڊَر جي ڇانوَ ۾ گهٽيل محسوس ڪري رهي
هئي. ٻنهي طرفن کان- سوويت بلاڪ، نيٽو اولهه جي
سرمائيدار ملڪن جو بلاڪ، هڪ ٻئي جي دوبدو ائٽمي هٿيارن
جا انبار جمع ڪري رهيا هئا. ڪنهن وقت انهن هٿيارن جا
ڍڳ ايڏا وڏا هئا جو وگيانين جي ڪٿ موجب انهن سان هن
دنيا کي پندرهن دفعا ناس ڪري سگهجي ٿو. هڪ ائٽم
بم جي شڪتي ايتري هئي، جو بمبئي جهڙي شهر کي پـل
پلن سان رک جو ڍير بڻائي سگهجي ٿو. اهڙا بم هر هڪ بلاڪ
وٽ، اُن کان ڏهن هزارن تائين، گدامن ۾ موجود هئا. ميزائلون
جيڪي اهو بم کڻي وار ڪري سگهن، سي به هزارن ۾ هيون
۽ انهن جو نشان پنج هزار ڪلوميٽر دوريءَ تائين ٿي سگهيو
ٿي. دنيا جي گولي تي ڪوبه شهر ڪنهن به پل ۾ تباهه ٿي
سگهيو ٿي. دنيا ڄڻ تباهيءَ جي چوٽي تي ويٺي هئي. ڪڏهن
به ڪا چڻنگ لڳي ته هيءَ سهڻي ڌرتي تباهه ٿي سگهي ٿي ۽
انسان جي هزارن سالن جي لاڏ سان پاليل انساني تهذيب به
ختم ٿي سگهي ٿي. ائٽم لڙائي کانپوءِ انسان ذات هزارن سالن
تائين وري جهنگلي حيثيت / حالت ۾ رهڻ لاءِ مجبور
ٿئي ها.

اهڙي سمي انسان جو واڪ جاڳي اٿيو. سڄي سنسار
۾ اهڙن خطرناڪ خبرن ۽ حقيقتن واويلا ۽ هاهاڪار مچائي
ڇڏي. سڀ سڄاڻ شخص ۽ ملڪ خطري کان ساوڌان ٿيا ۽
اهڙن هٿيارن جي پيداش خلاف آواز اٿاريو. سڀني ملڪن ۾
وشو شانتيءَ لاءِ ميڙ، ميٽنگون، جلوس، جلسا، لـهرا ۽

هو صاحب اندر گهڙيو. ڊيليگيٽ جيڪي ٽولين ۾ بيٺا هئا، تن سان ”هلو هلو“ ڪندو، اڳتي وڌندو ويو. جڏهن اسان ڀارتي ٽولي وٽان لنگهيو ته اسان هٿ جوڙي نمستي ڪئي. موٽ ۾ هن به ساڳئي نموني آدرسڪار ڪيو. ڀارت جو اهو ”خوش آمديد“ ڪرڻ جو رواج سماجوادي ملڪن ۾ مشهور ٿي چڪو هو ۽ جتي ڪٿي اسان سان هٿ جوڙي ”نمستي“ ڪندا هئا.

ٻئي ڏينهن کان ميٽنگون شروع ٿيون. مون به پنهنجو نالو ڳالهائڻ لاءِ ڏنو. هر ڪنهن وٽ پنهنجي جاءِ تي ڳالهائڻ لاءِ ٽيليفون موجود هو. جڏهن وقت جي سڀاپتيءَ منهنجو نالو پڪاريو ته مون انگريزيءَ ۾ هڪ ننڍڙو تقرير ڪئي، جنهن جو تاتپرج هن ريت هو: اڄ دنيا ٽن ملڪن ۾ ورهايل آهي. هڪ آهي سلطنتشاهيءَ جو ملڪ جيڪو هٿيار ٺاهڻ ۽ اهي وڪرو ڪري دنيا ۾ جنگي واتاورڻ پيدا ڪرڻ لاءِ آماده آهي. شانتيءَ سان هلڻ جو ڪو پرواهه ڪونهي. ٻيو ملڪ آهي، سماجوادي ملڪن جو، جيڪي پنهنجي تازي آزادي حاصل ڪرڻ کانپوءِ نئين اڏاوت جي ڪم ۾ رڌل آهن، تن کي نه ڪو هٿيارن جي ۽ نه ڪو جنگ جي ضرورت آهي، هو ته امن جا ڪانکي آهن. ٽيون ملڪ انهن ملڪن جو آهي، جن سامراج کان آزادي هٿ ڪئي آهي ۽ هاڻي گهڻي ڀاڱي ٻي طرفدار گٽ ۾ شامل آهن، سي به پنهنجي آرٿڪ اوسر لاءِ امن ٿا چاهين ۽ مٿين ٻن ملڪن جي ويڙهه کان الڳ رهڻ ٿا گهرن. دنيا ۾ امن جون شڪتيون، جنگي شڪتين کان وڌيڪ مضبوط آهن. اگر سامراجوادي جنگ جو ٻارو اڇليندا ته دنيا جي عوام کين بري نموني شڪست ڏيندي. عوامي شڪتيءَ اڳيان سڀني بم، مسائيلون، ٽئنڪون

ڪاڌي لاءِ سڀني کي ڪوپن ڏنا ويا هئا، جن کي ڏيکاري هوٽل جي ريسٽورانٽ ۾ ڪنهن به شيءِ جو آرڊر ڏئي سگهجي پيو.

ڪانفرنس جملي ستن ڏينهن لاءِ هئي. پهرئين ڏينهن تي اسان کي هوٽل مان اسين رستي پراگ جي هڪ شاهي هال ۾ وٺي هليا، جتي ٽي هزار ڊيليگيٽس ماپي ويٺا. مهورت يوگوسلاويا جي پريزيڊنٽ ڪيو، جنهن کان پوءِ ٻين ملڪن مان آيل اهم هستين به ڳالهايو ۽ آخر ۾ ورلڊ پيس ڪائونسل جي پرڌان مسٽر روميش چندر ڳالهايو ۽ ڪانفرنس جي پوري پروگرام جي روپ ريکا ڏني. ڪانفرنس کي ڪميشن ۾ ورهائڻ جو اعلان ڪيو ويو ۽ هرڪنهن کي پنهنجي پسنديءَ واري وشيه سان لاڳو ڪميشن ۾ ڀاڱي وٺڻ لاءِ چيو ويو. مون امن ۽ ليکڪ وشيه واري ڪميشن ۾ نالو ڏنو. انهيءَ ڏينهن جي پوئين اڌ ۾ چيڪوسلوواڪيا جي سڀيتڪ ٽولين سندن اپيرا، سنگيت ۽ لوڪ ڪلا جي سنگم جو هڪ دل آڌاريندڙ پروگرام، ڊيليگيٽن جي وندر لاءِ پيش ڪيو. چيڪوسلوواڪيا جي پريزيڊنٽ (نالو ياد نه رهيو آهي) وٽان سڀني ڊيليگيٽن کي رات جي کاڌي جي دعوت مليل آهي، جنهن لاءِ دعوتناما اڳواٽ ئي ورهايا ويا آهن. اسين ۾ سڀ ڪاروان چيڪوسلوواڪيا جي پريزيڊنٽ جي محلات تي پهچي ٿا وڃون، جتي سڪيورٽيءَ جي چڪاس کانپوءِ هرڪو محل اندر داخل ٿيندو ٿو وڃي. ٽي هزار ماڻهو محلات ۾ سمائجي ٿا وڃن. کاڌي پيتي جو شاهي بندوبست آهي. سڀڪو پيئڻ ۽ کائڻ ۾ مشغول آهي ۽ ٽوليون ٺاهي هڪٻئي ۾ روح رهاڻ ڪري رهيا آهن جو، اوچتو سس پس ٿئي ٿي ته پريزيڊنٽ ڊيليگيٽن سان آدرسٽڪار ڪرڻ لاءِ اچي رهيو آهي. هزارين اکيون وچ هال جي مکيه دروازي ڏي اٽڪي پيون. پيا ڪنهن ڏٺائي ته ”پوش پوش“ جي

ڪانگريس (آءِ) جا ليڊر هئا - ڊاڪٽر ٻڌم سنگهه ڍلن ۽
دتا ميگهوي، جنهن کي بعد ۾ شرد پوار جي وزارت ۾ منتري
پد لاءِ پڻ چونڊيا ويا هئا. اسين ٽيئي ڄڻا، ڏاڍي موج مستيءَ
۾، چرچا گهٻا ڪري پيا ٽهڪڙا ڏيندا هئاسون. خاص طور
اسانجو ڌيان هوائي هئو هڪ جوڙي ڏي. پنجاب جو اُن سمي
جو مکيه وزير **پرڪاش سنگهه بادل** ۽ سندس پتني ڊيليگيٽ
ٿي آيا هئا. ٻئي ڄڻن ۾ ٻرپل ڏاڍي لوڏ سان چڙهي ڏکڻي
اچي اسين ۾ وهندا هئا. دتا ميگهي ڏاڍو مذاقي شخص
هئو. سردار ۽ سردارڻي کي ڏسي، ته مٿي آسمان ۾ نهاري
چوي: ”ڀڳواني جي! بادل اور بجلي آ رهي هئين.... ذرا
سنڀلي ۾ گردن جهڪائيئي!“ مان چوانس: ”نامراد! گردن
نه ڪاٽ لي ڪري.... ڪرپان سي نهين ڊرتي؟“ اسين ٽهڪ
ڏيندا رهون ۽ پيا ڊيليگيٽ پيا واڻڙن وانگر اسان کي ڏسن
ته هنن جُگنڙن جا ٿلو آهي. ٻئي اهڙا ٻار ٿي ويا، جو زور
پيا ڀرين ته جي مان شرد پوار جي ڪانگريس ۾ داخل ٿي
وڃان ته الائي ڪٿي پهچي ويندس! هر وقت پنهنجو لٽڪن
ڪٽي سامهون رکن ته رڳو هن تي لکي ڏي ته توهان اسان جي
پارٽيءَ ۾ داخل ٿيڻ ٿو چاهين؛ باقي ڪم اسين پاڻهي راس
ڪنداسون. منهنجو هڪڙو ئي لکيل ڪلام: ”ناز آئي
از محبت سي.... راجنيتي منهنجي وس جو روڳ نه آهي....“

ڪانفرنس ڪانپوءِ پراگ شهر جي تاريخي، تهذيبي ۽ ڌرمي
آستانن تي پارٽ جي ڊيليگيٽن کي وٺي هليا، جتي ڪيترو ئي
ڪجهه ڏسڻ- ٻڌڻ لاءِ مليو، خاص طور ٻين مهاڀاري لڙائيءَ ۾
نازي فوجن جنهن کي برباديون ۽ قهر ڪيا هئا، سي اکين سان
ڏسڻ لاءِ مليا. جيئن محل- ماڙيون، گهٽيون ۽ جڳهيون،
ديوليون، سپيتڪ مرڪز، ميوزم وغيره ناس ڪيا ويا هئا،

۽ جهاز ماٽ ٿي ويندا....... ليڪن هميشه شانتيءَ جو دوت
آهي. لڙائيءَ کي هو ڌڪاريندو آهي. انسان ذات جي
انصاف، سچ ۽ بهتر جيون جي لاءِ لڙائي جي حق ۾ سندس
قلم ان کان وڌيڪ طاقتور آهي.... دنيا جي سڀني ملڪن جي
وڏيڪ پسند ليکڪن لاءِ اڄ آزمائش جو وقت آيو آهي، هو
قلم کڻي ٻاهر اچن ۽ ان کان جنگ خلاف تلوار جو ڪم وٺن.

مان پنهنجي تقرير پوري ڪري اچي پنهنجي جڳهه تي
ويٺس مس ته ڪن ملڪن جا اخبار نويس پيهندا مون وٽ
پهتا. چي: "تو سان ملاقات ڪرڻي آهي." هال جي پاسي ۾
انٽرويو لاءِ الڳي ڪوٺي هئي، تنهن ۾ وڃي ويٺاسون.
ڪئميرائن ۽ وڊيو ڪئميرائن جي تکي روشنيءَ ۾ سوالن جي
بوڇاڙ شروع ٿي وئي. ڪافي دلچسپ ملاقات ٿي. ڪافي
سوال جواب ٿيا. هڪ ٻن اخبارن، جن کي مون پنهنجو
ڪارڊ ڏنو هئو، ته انهن اخبارن جا پرچا به موڪليا، جن ۾
منهنجي ملاقات جو ذڪر ٿيو هو.

پارٽي ڊيليگيشن جي اڳوان هئي، شريمتي پهرين
روميش چندر، ورلڊ پيس ڪائونسل جي پريزيڊنٽ جي
ڌرمپتني، جيڪا مون کي نائب اڳوان جي حيثيت ڏيندي
هئي. پڪڙي پت نه، پر حقيقت ۾ جتي ڳالهائڻو هوندو هو
ته پهرين مون کي ڳالهائڻ لاءِ چوندي هئي. سواگتي مڙن
ميٽنگن ۾ پڻ پارٽي ڊيليگيشن طرفان شڪرگذاري وغيره جي
رسمي ڪارروائي لاءِ مون کي ئي هدايت ڪندي هئي
اهڙيون گهڻيون ميٽنگون ٿيون، جتي سڀني ئي پارٽي ڊيليگيشن
کي عزت ڏيڻ لاءِ سڏيندائون هئون.

پارٽي ڊيليگيشن ۾ هڪڙا ٻه خوش مزاج شخص هئا، جن سان
منهنجو ڏاڍو پيار جو سنبنڌ پئجي ويو. انهي شرد پوار جي

وسري ڪانھي، ۽ نہ ڪڏھن وسرندي، جيستائين منھنجي لُڪيءَ
۾ ساھہ آھي، جيتوڻيڪ ڪڏھن ڪڏھن، ڪن نا اھلن، اُن
کي منھنجو شخصي سوداءُ قرار ڏنو آھي. اھڙي سوداءَ لئي مون
کي فخر آھي ۽ ان ڪان بہ وڌيڪ خوشيءَ جي ڳالھہ اھا آھي
تہ ان سوداءَ ۾ مان اڪيلو نہ آھيان، ٻيا بہ کوڙ مون سان همسفر
آھن، پوءِ ڀل جدائي جي ڊگريءَ ۾ ڪٿي فرق ھجي. پر منھنجو
ٻنھن سورھن آنا پڪو، پختو ۽ سچو آھي. جي ڪن وقتن
لئي مون ھمت رکي بہ آھي، تہ پڪ جاڻو تہ سنڌ جي محبت ۾
جيڪي گيت ڳايا ويا آھن، تن ئي اڪثر مون کي روئاريو
آھي.... راھيءَ جا بيت، ”سنڌ ۽ سنڌي“ يا ”مون کي
کو ماروئڙن جو ڏس ڏيندو“، جڏھن بہ ڀڳوانتيءَ جي درد
ڀرئي آلاپ ۾ ٻڌندو ھوس تہ بي اختيار لڙڪ لڙي ايندا ھئا. ڪڏھن
دفعي، پنھنجي سنڌيوءَ جي گھر خانگي مجلس ۾ ڀڳت ڪنورام
جي راڳ، آءُ ڪانگا ڪر ڳالھہ.... جي ڪئسيٽ ٻڌم. پاڻ
جھلي ڪون سگھيو ھوس، جنسي اوڇنگارون ڏيئي رنو ھوم
۽ اچي سڏڪن ۾ پيو ھوس. منھنجي پتني، پٽ - پوٽا، ڏھٽرون،
سالون، سالا سڀيو سڀ حيرت ۾ پئجي ويا تہ ھيءُ خشڪ ۽
سخت دل انسان ڪيئن پڇي پيو! سوچتا کي ڇڏي، ٻيا سڀ
جو سڀ، وڃاڳي ڪان پوءِ جي پيدائش ھئا، جن کي ڌرتيءَ سان
ازلي پريت جي چاھ ۽ مٽي مالا جي گسود ڪان وڇوڙي جو
احساس ڪين ھو. ھو ڪئين بہ اسان وٽان سنڌ جي سڪ جون
مٺيون ڳالھيون ٻڌي حيرت وچان اسان ڏي نھاريندا رھندا
آھن، اُوشواس سان!

اھڙي صادق ۽ گھري جدائي جو اظھار، ڀارت ۾ اچڻ کان
پوءِ، مون پنھنجي ٻھراڻ ڪھاڻي - ”تون پڇين ٿو مان ڇو اداس
آھيان؟“ ۾ ڪيو، جنھن جو سنڌ ۾ ڏاڍو گھڻو اثر ٿيو. ان جو

سي نئين سر اڏاوت ڪري، انهيءَ سهڻي نموني ۾ ڪنڊا ڪيا اٿن. صرف نشاني طور ڪٿي، هڪڙو ٻه ٽي پراڻو حصو قائم رکيو اٿن ته دنيا جا ماڻهو ڏسي سگهن ته نازين ڪيڏي نه تباهي آندي هئي ۽ سندن جنتا اهڙي تباهي جا ڪئين نشان مٽائي وري شاندار شهر جياري ڇڏيا آهن.

پراگ ڪانفرنس ڪانپوءِ پارٽي جي ڊيليگيشن کي رشيا جي گهمڻ جي دعوت مليل هئي. پارٽي جي ٻن سو ڊيليگيٽن کي پراگ مان خاص ٽرين رستي ماسڪو ڏانهن روانو ڪيو ويو. رشيا ۾، ساڳيا چار شهر - ماسڪو، ليننگراڊ، تاشقند ۽ سمرقند گهمائڻ جو پروگرام هئو. ٽرين ۾ منهنجو سنگت ڊاڪٽر پدم سنهه، پاٽل ۽ دتا مينگهي ڪان ٽئي ويو. گوتا ڪان آئل هڪ ٻيو وڪيل دوست، مقبول ڊسوسا روم، پارٽنر جي حيثيت ۾ ٻڪي ڀاري ۾ گڏيل جي ويو. ساڳين شهرن ۾ ساڳيا ئي هنڌ ڏيکارڻ ٽي وٺي ويا، جيڪي مان اڳواٽ ڏسي چڪو هوس، تنهن ڪري هر شهر ۾ پهچڻ ڪانپوءِ، گهمڻ ڦرڻ واري پروگرام کان مان نٽائي ويندو هوس. ڊسوسا به هن نموني گهمڻ جو شوقين ڪونه هو. اسين هڪٻئي کي اشارو ڏيئي، بس گسائي ڇڏيندا هئاسون يا ناچاڪائي ۽ ٿڪ جو بهانو ڏيئي، ڪوٺيءَ ۾ آرام ڪرڻ جو مڪر ڪري پاڻ ڇڏائي ويندا هئاسون، ڪجهه ڪانئيندا - پيئندا يا خريداري ڪندا هئاسون. ائين اُٺ ڏينهن پيا به گذريا. ٽن هفتن جي دوري ڪانپوءِ وطن وريا سون. هڪ نرالي دنيا جو درشن ۽ انڀو ڪري آياسون. ذهني طور تي پاڻ کي ڪافي شاهوڪار ڀائو سين.

سنڌ مان جلاوطنيءَ جو خطاب حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ به اڄ تائين، سنڌ سان نينهن جو ناتو قائم رکيو اٿم. سنڌ مون کان

اوهان ٻنهي کي سرحد پار ڪرائي، سنڌ اندر گهڙڻ جو بندوبست ڪيو ڪريان. منظور؟“ مون چيو: ”سائين منهنجا، اسان هندو ڪافرن کي ڪٿي ٿا سنڌ ۾ ڪم ڪرڻ ڏين!“ چيائين، ”اوهان لاءِ ڌرم- مذهب کي ڪهڙي معني آهي؟ وطن لاءِ ڪاٿي قرباني ٿوري آهي؛ سڀ ڪجهه گهوريو. اوهان اگر ڌرم بدلايو ته اوهان کي ڪهڙو فرق پوندو؟ اسان جي درويشن، الله لوڪن ۽ سچن سنتن ته ڌرم/ مذهب جي ليبل کي قبول ئي ڪونه ڪيو آهي. سچل ڪونه چيو آهي: ”هندو مومن ناهيان، جو ئي آهيان، سو ئي آهيان.“ روحل فقير به فرمايو: ”مذهبن ماڻهو منجهايا...“ اسان ڪلي سنڌس ڳالهه کي ٽاري ڇڏيو، پر شايد چيو ته اسان کي سوچڻ ڏيو. دراصل ڳالهه ڌرم بدلائڻ جي ڪانه هئي. اگر اسين سچا انسان آهيون، انسانيت جا سڀ گڻ ۽ خصلتون اسان ۾ آهن ته، ان کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو وڏو مذهب/ ڌرم ٿيندو آهي؟ پر سياست جي لعنت هڪ اهڙي چيز آهي، جنهن کي اڪو ڪوئي منطق، اڪو ڪوئي عقل ۽ اڪا ڪائي انسانيت جي خواهش ٿيندي آهي. سياست هڪڙو ڪڙو، اڻگو ۽ اڇڙو سچ آهي.

پاڪستان جي ٻرپا ٿيڻ ڪانپوءِ ته سنڌين سان وڏي وهي وئي. ٻاهريان (پارسا مان) آيل حاڪم پاڻ کي سنڌ جا فاتح سمجهڻ لڳا، گويا هنن ئي سنڌ اي سوکي پاتي هئي. اصلي سنڌين کي گهٽ سمجهڻ لڳا ۽ سنڌي ٻولي ۽ تهذيب کي گنڌن ۽ اڻن جي تهذيب قرار ڏنائون. سنڌي مسلمان جن وٽ هزارن سالن جي شاهوڪار ٻولي ۽ تهذيب جو ورثو هو، سي اصل شاڪجي ويا. پاڪستان جو ٻهريون ئي ميوو سنڌين لاءِ ڪٽو ۽ ڪڙو نه، بلڪ زهريلو ڪتو. ڪيترا ئي

اردو ۾ ترجمو ٿي، سنڌ ۾ ڇپيو ويو. خطن، اخبارن، ليکن، ڪتابن جي مطالعي مان دوستن جي اچ وڃ رهڻ، سنڌ سان محبت ناتا لڳاتار زنده رهيا آهن، جيتوڻيڪ پاڪستان ۾ ايڪ قسمن جي بندشن، ڊپ ۽ ڏاڍاين ڪري، اُن سلسلي ۾ ڍر آئي آهي، پر ذهني، اخلاقي ۽ محبتي ناتن ۾ ڪاٿي به ڀلائي ڪانه ٿي آهي، بلڪ وقت بوقت وطن دوستن جي آمد ڪري گهرائي آئي آهي. ٻنهي طرفن جا سنڌي هڪ قوم جو احساس قبول ڪن ٿا.

ورهاڱي کان اڳ، مون جي. ايم. سيد کي رڳو هڪ دفعو سندس ڳوٺ سنَ ۾ ڏٺو هو. ۱۹۴۴-۱۹۴۵ جي زماني ۾ جڏهن جي. ايم. سيد آخرين طور محمد علي جناح جي مسلم ليگ کي الوداع ڪري، پاڪستان جي ٻن - قومن جو اُصول کي رد ڪري، سرحد جي عظيم اڳواڻ، عبدالغفار خان سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي قومي ۽ ترقي پسند گروهن کي ۽ عناصرن کي گڏي هڪڙو ڪشادو محاذ ٺاهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو، تڏهن اهڙن وطن پرستن جي هڪ ڪانفرنس پنهنجي ڳوٺ ۾ گهرائي هئائين، جنهن ۾ موهن پنجابي ۽ مان شامل ٿيا هئاسون. اُن ڪاپوءِ ته ملڪ جون حالتون بگڙجي ويئون ۽ اهي ايتريون خود جناح سان ٽڪر کائڻ مصيبت ۾ اچي ويا. هن جي مراد ٿي اَڌوري رهجي ويئي.

پوءِ هت پارت ۾ ۵۱-۵۲ ڌاري هڪڙي ڏينهن پاڻي پرتاب ڏيئلمل جي گهران گوبند مالهي ۽ مون لاءِ نياپو آيو ته جي. ايم. سيد ونس آيل آهي ۽ اسان سان ملڻ ٿو چاهي. اسين پاڻي پرتاب جي چرچگيت واري مڪان پام ڪورٽ ۾ ساڻس ملڻ وياسون. ڏاڍي قرب ۽ گرم جوشيءَ سان مليو. چي: ”اوهين هت ڇا ويٺا ڪريو. اوهان جي جڳهه ته سنڌ ۾ آهي. مان

موجب سنڌ جو وجود ئي ختم ٿي ويو. پاڪستان جي نقشي
تان سنڌ ئي گم ٿي وئي. اهو سڄو حصو وڃي ٿيو اولهه
پاڪستان. سنڌ ۾ ته واويلا مچي وئي. اهو ڏينهن ڪارو
ڏينهن، ماتم جو ڏينهن ڪري ملهايو ويو. سڀ وطن پرست
سنڌي، خاص طور ادب ۽ شاگرد گلين ۾ اچي آيا. مٿن
لٺبازي ٿي ۽ گرفتاريون به ورتيون ويون. ڪيترا ئي محب
وطن جيلن ۾ اُڇلايا ويا، جن ۾ جي. ايم. سيد، سنڌ جو باغي
شاعر شيخ اياز، ترقي پسند ڪهاڻيڪار رشيد ڀٽي ۽ ٻيا به هئا.

سنڌ ڌرتيءَ جي بهادر وطن دوستن سان ڏاڍ ٿئي ۽ ظلم
جو گهوڙو هلايو وڃي ته سڄاڳ ڀارت جا سنڌي سانت
ڪري ڪيئن ويهندا. جڏهن ئي اهڙيون خبرون سرحد پار ڪان
هت پهتيون ته ممبئيءَ جي سنڌي ساهتڪارن ۽ ٻين شعوري
ماڻهن طرفان اسان هت ممبئي ۾ جلوس ڪڍيو ۽ مظاهرا ڪرڻ
لاءِ پاڪستان جي ڪائونسل جي آفيس ٻاهران پهتاسون. مون
انهيءَ جلوس جي اڳواڻي ڪئي. هڪ اعتراضي عرضو ٺاهي،
وقت جي ڪائونسل کي آفيس ۾ پيش ڪيوسين. سنڌ جي
هلچل سان اسانجو هيءُ پهريون سرگرم همدرديءَ جو قدم ۽
عمل هو. جڏهن سرحد پار اسانجن دوستن کي خبر پيئي ته
ڀارت جي سنڌين ساڻن همدرديءَ جو اظهار ڪيو آهي، ته هو
ڪافي خوش ٿيا ۽ فخر محسوس ڪيائون. اهڙي نموني مان
سنڌ جي هلچل سان سرگرم ٿي جڙي ويس، جڏهن اتي
جيئي سنڌ ۽ سنڌو ديش جو نعرو بلند ٿيو هو ۽ اڄ
ڏينهن تائين جڙيو رهيو آهيان. ڀارت ۾ سنڌيت جي هلچل
کي جڏهن، باقي ٻئي جڳهن وڏي ۾ وڏي ڪارج کي گهٽ ۾
گهٽ وقت ۾ شڪتي ڏني اٿم، سدا سنڌ ۾ هلندڙ هلچل
آهي. ان سان منهنجي ڪميٽمينٽ اڃا تائين مضبوط آهي،

سنڌي ليڊر ڊڄي ۽ هيسجي ويا، يا عهدن تي وڪامجي ويا. پر ڪي اهڙا به هئا، جن سنڌ جي سنمان ۽ غيرت جو جهنڊو بلند ڪيو. جي. ايم. سيد، انهن ۾ اول قطار ۾ هو.

پوءِ ته سنڌين تي باقاعدي حملا شروع ٿي ويا. سيڪنڊ سطح تي سنڌي ٻولي ۽ تهذيب جي جڳهه تي اردو ٻولي ۽ اردو تهذيب کي ترجيح ملڻ شروع ٿي وئي. سنڌي اسڪولن ۾ اردوءَ جو ٻول بالا ٿي ويو. سنڌي نالا بدلائي اردو ڪيا ويا. انهن ڪارروائين ٿيا سنڌين تي راڄڌاني حملا - ٢٣ جولاءِ ١٩٤٨ع تي فرعوني حڪم جاري ڪري پاڪستان جي گورنر جنرل، **محمد علي جناح**، ڪراچي شهر کي سنڌ کان الڳ ڪري پاڪستان جو تختگاهه ٻڌرو ڪري ڇڏيو. سنڌين جي پيرن هيٺان زمين ٿي نڪري وئي. وطن دوست جي. ايم. سيد زبردست اعتراض ورتو ته کيس ٽن مهينن لاءِ پبلڪ سيفٽي ائڪٽ هيٺ سندس ڳوٺ سن ۾ نظربند ڪري رکيائون. هتان ئي ٿي سنڌ سان ڏاڍ جي شروعات ۽ سيد جي سورن جي ڪهاڻي ۽ ساڳئي وقت **جيئي سنڌ** ۽ **سنڌو ديش** جي هلچل جي شروعات به هتان ئي ٿي.

١٩٥٤ع ۾ ته سنڌ ۽ سنڌين مٿان قاتلاڻو وار ٿيو. اولهه پاڪستان وارو حصو، جنهن ۾ پنجاب، سنڌ، بلوچستان ۽ نارٿ ويسٽ فرنٽيئر پراوس (NWPF) اچي ٿي ويا، تن سڀني کي گڏي، هڪڙو جاگرافيائي ٽڪرو بڻائي ان کي اولهه پاڪستان نالو ڏنائين، ڏيڍ دولس ڪيائون، جنهن هڪ طرف هنن ننڍين پرانتن کي هڪ لوهي پڃري ۾ بند ڪري، سنڌين عوامي تحريڪن کي قابوءَ ۾ رکجي، ٻئي طرف اوڀر پاڪستان ۾ اڀرندڙ قومي سجاڳيءَ جي لهر کي منهن ڏئي سگهجي. هن هڪ ٽڪري (One Unit) جو مطلب ايڪو ٿيو جو، مٿين اسڪيم

۽ پاڻ سان کڻي ويو." پيسا واپس نه ڪيا، ورثائن جو چوڻ آهي ته رهيا امانت اوهان جي آهي ۽ سائين جن جي حڪم پٽاندڙ واپس نه ڪڻي ويندو.

جي. ايم. سيد جو دستخط هڪ طويل تاريخي دستاويز هو. سرو هوس - **پاڪستان جو حال، ماضي ۽ مستقبل.** مون ان ڌيان اندر پڙهي پورو ڪيو ۽ سائين جن جي انقلابي لکيت کان ڏاڍو متاثر ٿيس. سياست، سماج، تاريخ، مذهب ۽ اڳتي جي آئيندي بابت سندس ويچار بلڪل نئين انقلابي هئا. مذهب جي اندي وشواس، تاريخ جي غلط سمجهاڻي، سياست جي ڦڙائي، سماج جو اسورو انياءُ، پاڪستان جي حاڪمن جي حماقت ۽ ڪٽرتا متان لغاري جي چوٽ سان حملو هو. هيڏو باغي ڪتاب پاڪستان ۾ شايع ڪرائڻ مشڪل نه، ناممڪن هو ۽ هن ڪتاب جي اشاعت هر لحاظ کان ضروري هئي. مون شري ديالداس موٽواڻي جهولي لال هفتيوار اخبار جي سمپادڪ کي دستخط ۽ پنج هزار موڪلي ڏنا ۽ وڌيڪ پيسا موڪلڻ جي به خاطري ڏياريس. جي. ايم. سيد جو بلڪل ريڊيڪل ڪتاب ڇپجي تيار ٿيو ۽ سنڌ جو صورتحال ۽ سيد جي انقلابي خيالن بابت ڀارت جي سنڌين کي پهريون دفعو صحيح تصوير ملي. سيد بابت غلط فهمين جي صفائي ٿي، چاڪاڻ ته هن نه صرف پاڪستان جي حمايت ڪرڻ جي ڀاري ڀل کي قبول ڪيو، پر ان لاءِ پڇتاءُ جو پڻ اظهار ڪيو. ڀارت ۾ "جيئي سنڌ" هلچل لاءِ دلچسپي پيدا ٿي.

ٻيهن ڪاپيون جي. ايم. سيد جو ٻيو ڪتاب - "سنڌ جي ڪهاڻي - سيد جي زباني" - ڀالي پڻ جهولي لال هفتيوار جي معرفت ڇپائي پڌرو ڪيم. هي ٽ جي. ايم. سيد جي تقريرن جو مجموعو هو، جنهن ۾ هن صاحب ١٩٦٦ ۾ لمبي عرصي ڪاپوه

جيتري منهنجي سنڌيت جي هلچل سان آهي. منهنجي سمجهه ۾ اهي ٻئي هڪ ئي سڪي جا ٻه پاسا آهن ۽ ٻنهي جي مراد به هڪ ئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي سڃاڻ کي قائم رکڻ، سنڌي پوشاڪ، تهذيب ۽ ورثي جي حفاظت ڪرڻ ۽ سنڌين جي واجبي حقن لاءِ، هر قسم جا اپاءَ وٺڻ. ٻنهي ملڪن ۾ ساڳيءَ مراد سان هلندڙ هلچلون هڪٻئي کي آساني بخشين ٿيون. راجنيتي سطح تي هنن جو پاڻ ۾ ڪو به تعلق ڪونهي. آزاد ملڪ جون آزاد تحريڪون آهن. ان پٺيان ڪابه ڏور لڪيل ڪانه آهي.

جي. ايم. سيد جيڪو اڄ جيئي سنڌ تحريڪ جو ابو ليکيو ٿو وڃي، ۽ جنهن سنڌ جي صدقي ٽيهارو سال جيلن ۾ يا نظربنديءَ هيٺ گذاريا آهن، تنهن اٽڪل پنجاهه کن ڪتاب الڳ الڳ وشين، پر سنڌ - پريم ۾ اچي لکيا آهن. مون کي اهو شرف مليو آهي، جو سندس چار ڪتاب، جيڪي ضبط ڪيا ويا آهن، سي مون هتي ڀارت ۾ ڇپايا هئا. اها به هڪڙي ادڀت ڪهاڻي آهي. هڪ ڏينهن صبوح جو مان گهر ۾ ڪنهن ڪم ۾ مشغول هئس تہ در تي ٺڪ ٺڪ ٿي. دروازو کوليم تہ هڪڙو معتبر شخص اندر لنگهي آيو. دعا سلام ڪانپوءِ، پنهنجي ٿيلهي مان هڪ ٿلهي، هٿ لکيل ڪاپي وڌائيندي چيائين: ”مان سنڌ کان آيو آهيان، هيءَ دستخط اوهان لاءِ سائين جي. ايم. سيد ڏنو آهي“. وري پنهنجي بٽونءَ مان نوٽن جي ٿهي ڪڍي چيائين: ”هيءَ پنج هزار روپيا اٿوَ. خرچ ويهارو هزار ايندو. في الحال اوهين ڪم چالو ڪريو، وڌيڪ رقم جو بہ بندوبست ڪري ڏينداسون.“ مون چيو: ”سائينءَ کي پيسن موڪلڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ اسين پاڻهي پيسن جو بندوبست ڪري وٺنداسون. هيءَ پنج هزار

ايمبيسيءَ جي پريس ڪانفرنس ڪالهوءَ اسين شامل ڪري ڪونه وڃڻا سون. اسان پنهنجي مهم کي اڳيان زور وٺائڻ لاءِ راڄڌانيءَ (دهلي) ۾ آل انڊيا **جيئي سنڌ ڪنوينشن** ڪوٺائي. ٢٤ ۽ ٢٥ جنوري ١٩٧٢ تي ماولنڪر هال ۾ ان ڏينهن جي ڪنوينشن تي، جنهن جو مهورت پارليامينٽ جي بزرگ ميمبر مسٽر **اموت نهاڙا** ڪيو، جنهن پنهنجي تقرير ۾ پاڪستاني حڪمرانن کي چتاءُ ڏنو ته اگر هو ڏاڍائي ۽ بي انصافي کان باز نه ايندا ته سنڌي جنتا پڻ **بنگلا ديش** وارو رستو وٺي، لوڪشاهي راڄ اسٿاپت ڪندي. اسانجون سڀ اڳاڻون ۽ پوريون همدرديون ڀيرت سنڌي جنتا سان رهنديون. ٻين ڪيترن ٻاهران آيل ڊيليگيٽن پڻ سنڌي جنتا سان سهانڀوتي جو اظهار ڪيو. هن موقعي تي سنڌي هلچل سان واسطو رکندڙ هڪ نمائش به ڪئي ويئي، جنهن ۾ سنڌي ڪتاب، فوٽا، اخبارن جون ڪٽرون وغيره رکيون ويون. پهريون ڀيرو سنڌ جي سنڌين سان، ايڏي پيماني تي پنهنجائپ ۾ ڀارت ۾ اُنسُ ڪيو ويو هو.

ڀارت ۾ جيئي سنڌ تحريڪ سان همدردي پيدا ڪرڻ ۽ ڀارت جي جنتا توڙي پڙهيل طبقي کي سنڌ بابت صحيح علم ڏيڻ لاءِ، مون جي. ايم. سيد جو انگريزيءَ ۾ پستڪ ڇپائڻ جو ارادو ڪيو. ١٩٧٤ جي زماني ۾ جي. ايم. سيد سنڌ جي قياس جوڳي حالت ۽ سنڌين جي بنيادي مسئلن بابت انگريزيءَ ۾ ايڪائي سؤ صفحن جو ڪتاب ڇپايو هو- A country in chain – Sindhu – Desh. مون وٽ اُن پستڪ جي ڪاپي لئبرريءَ ۾ موجود هئي. ڪوڪي ناهي ٻاهر ڪيام. نظر ثاني ڪرڻ سان لڳو ته ڏهه سال اڳ لکيل مواد بلڪل نهڪندڙ هو. مون ان کي سوڌي ناهي، لهذا بيان مختصر ۾

جيل مان ڇٽڻ بعد ”بزم صوفياءِ سنڌ“ جي پليٽ فارم تان، سنڌ
جي گشت دوران پنهنجن مقصدن، مرادن ۽ آئيندي پروگرام
بابت چٽيءَ طرح سمجهاڻيون ڏنيون هيون.

١٩٧١ ڊسمبر ۾ ڀارت هٿان پاڪستان کي ڀاري شڪست
ملي. **بنگلاديش** هڪ نئين راڄ جي صورت ۾ دنيا جي نقشي
تي اڀري آيو. هن واقعي سنڌ ۾ هلندڙ **جيئي سنڌ** هلچل
کي زبردست اخلاقي ڀٽي ڏني. ڀارت ۾ اسان ڪٽر **سنڌي**
هماڻ لالي سان پليٽفارم کڙو ڪيو، جنهن اسين پنهنجن سنڌ
جي ڀائرن جي اخلاقي حمايت ۾ پنهنجو يوگدان ڏيون. هماڻ
جو صدر مون کي ڪيائون، نائب صدر نوٽي هيراننداڻي ٿي،
جنرل سيڪريٽري موهن گيهاڻي ٿيو ۽ سيڪريٽري مولي
پرڪاش ٿيو. اسان ممبئي ۾ رائلبو ڪلب ۾ ١٨، ڊسمبر ٧١ تي
هڪ شاهي پريس ڪانفرنس گهرائي، جنهن ۾ ممبئي جي سڀني
(انگريزي، هندي، مرهٽي، گجراتي، اردو ۽ سنڌي) روزاني
اخبارن جا عيوضي حاضر هئا. مون پريس کي ٻڌايو ته ورهاڱي
کانپوءِ سنڌين سان ڏاڍايون ڪيون ويون آهن. سچيتڪ نوڙي
راڄنيتي طور مٿن ظلم ٿي رهيو آهي. انڪري اي - انصافين جا
تفصيل مون پريس اڳيان رکيا ۽ اپيل ڪئي ته سنڌين جي حق
۾ هو آواز بلند ڪن ۽ ڏاڍ خلاف لکن. سنڌي هماڻ طرفان
اسان شريمتي اندرا گانڌيءَ کي تار رستي عرض ڪيو ته سنڌ
جون جيڪي اراضيون ڀارت جي بهادر فوجن پنهنجي قبضي
۾ آنديون آهن، تن ۾ عوامي راڄ استاپت ڪيو وڃي ۽ اهو
سنڌ جي قومپرستن جي هٿ ۾ ڏنو وڃي ته لوڪشاهي طرز
تي ڪاروبار کڙو ڪن، جو ته اهو قدم باقي سنڌ جي اراضيءَ
لاءِ روشن مثال ثابت ٿيندو ۽ سنڌ ۾ ڊڪٽيٽرشاهي راڄ جو
خاتمو ايندو.

ڏينهن جي اندر اسان کي سيٺي مترن ۽ جيئي سنڌ جي
ڪارڪنن کي اطلاع ڏنو هو ته ممبئي ايئرپورٽ تي سائينءَ جي
سواگت لاءِ اچي مقرر وقت تي پهچن. انڪل پنجاه - سٺ
اديب، ڪلاڪار، اخبارنويس ۽ ٻيا شيدائي، اخبار جي
پترڪارن سان ايئرپورٽ تي پهچي ويا. اڌ ڪلاڪ اڳ، مان
وڃي ايئرپورٽ منيجر سان مليس ته سنڌي جاتيءَ جو مهان
نيتا ۽ جيئي سنڌ تحريڪ جو ابو ڀارت اچي رهيو آهي، تنهن
ڪري مان اندر وڃي کيس وٺي اچڻ چاهيان ٿو. خوشيءَ سان
مونکي موڪل ڏنائين. اميگريشن هال ۾ مان سندس انتظار
ڪندو رهيس. اوچتو سامهون ڏٺم ته سائينءَ کي ويل چيئر تي
سندس پٽ امداد شاهه ۽ سندس خدمتگار (نالو ياد نه رهيو آهي)
هلائيندا پيا اچن. خوشيءَ وچان مان اصل متوالو ٿي ويس،
ڊوڙي وڃي سائينءَ کي ڀاڪر پاتم ۽ روئي ويٺس. چيائين:
”ڪيئن آهين؟“ سڏڪو ڀري چيم: ”ها سائين، ڪيئن
آهيان.“ ٻانهن ۾ کڻي مونکي ڀاڪر ۾ جهليائين. ڪيترو وقت
آب اکين وهندو رهيو. پوءِ پاڻ کي سنڀالي ورتم. ڪسٽمس
جون رسمي ڪارروايون پوريون ڪري، سائينءَ جي ويل چيئر
کي مان ڌڪيندو ٻاهر آيس، جتي پنجاه - سٺ، سنڌي اديب
ممبئي ۽ سنڌونگر مان آيل موجود هئا، جن ۾ گوبند مالهي، اُتم،
ڪرشن راهي، گوبند پنجابي ۽ ٻيا هئا. چوڌاري زوردار نعرن
سان آسمان گونجڻ لڳو - جي. ايم. سيد زنده آباد! جيئي
سنڌ تحريڪ زنده آباد! سنڌي ٻولي زنده آباد! جي. ايم.
سيد ٿورڙو سهڪو ڏنو: ”مان سنڌ مان اوهان لاءِ امن ۽ ڀائپيءَ
جو پيغام کڻي آيو آهيان. سنڌ اوهان کي اڃا نه وساري ٿي،
انشا الله! اوهين سنڌ ڏانهن وري موٽي ايندا....“

جي. ايم. سيد جي رهائش وغيره جو بندوبست سنڌيڪ

آڻي، غير ضروري ڳالهين جي ڪٽ ڪوٽ ڪري، هڪ سئو صفحن ۾ آندو ۽ ان تي نالو ڏنو A Case For Sindhu - Desh پنهنجي **سورٺ پبليڪيشن** جي نالي ۾ ڇپائي پڌرو ڪيم. ڪن دوستن ڇپائيءَ ۾ مالي مدد جو هٿ ڊگهيريو. هيءُ انگريزي پستڪ مون گهڻي ڀاڱي ڀارت جي پارليامينٽ جي ميمبرن، غير سنڌي اڳواڻن ۽ ٻاهرين ملڪن جي ايلچيخانن وغيره ڏانهن موڪليو. هن ڪتاب جون ڪجهه ڪاپيون مون کان ڀارت سرڪار به خريد ڪيون. اُن وقت راجيو گانڌي ڀارت جو وزير اعظم هو ۽ پڻ ۾ ايندو هو ته هن سنڌ ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي هئي ۽ ٻاهرين ڪاٽي ۾ **سنڌ ڏيهه** به اڀاڪيو ويو هو.

ڇوٿون تمام طويل ڪتاب جيڪو مون جي. ايم. سيد جو ڇپايو، سو هو - **سنڌو ديش جي ساڃاهه**، جيڪو سنڌ تي هڪ مڪمل گرانٿ آهي ۽ جي. ايم. سيد جي محنت، ابياس ۽ مشن جو نچوڙ آهي، جنهن مان سنڌس وسيع ڄاڻ، ديانتداري، سچاءَ جي پاڪائي، آزادي جي درشنا، آتمڪ پلماسائي ۽ ڪٽرتا کان نفرت جهڙن ڳڻن جو سهڻو ۽ شفاف درشن ملي ٿو. هيءُ پستڪ به مون سورٺ پبليڪيشن طرفان ڇهه سئو صفحن جو، ٻن جلدن ۾ ڇپايو. دوستن کي اپيل ڪري بنا نقصان-بنا فائدي جي بنياد تي ان زماني (اُسي واري ڏهاڪي ۾) پنجٽيهه روپيا ڪتاب جي قيمت موڪلڻ لاءِ لکيم. هزار ڪاپيون ٿورن مهينن اندر ئي خرچجي ويون. هن وقت ته مون وٽ خود لاءِ به ڪاپي ڪانهه آهي.

جولاءِ ١٩٨٧ مهيني ۾ اوچتو هڪ رات ڪراچيءَ مان ٽيلفون آيو ته سائين جي. ايم. سيد امتيءَ پهچي رهيو آهي. اُن

رهڻ ٿيون. ٻهراڻ ڪوشش کي ڇهه سال ۽ ٻيءَ کي پنج سال پورا ٿيا آهن. هن ڪارج ۾ ڪن دوستن همٿ ڏني وڌايو آهي ۽ مدد ڀي ڪئي آهي. ٻنهيون ڪافي لوڪپريا ثابت ٿيون آهن، جنهن جو اندازو اسان وٽ خاص توڙي عام مٽن وٽان ايندڙ خطن مان لڳائي سگهجي ٿو. هنن ٻنهين جي اهميت ٻيءَ طرح ڀي لڳائي سگهجي ٿي ته پاڪستان جي ٻن پرانتن، سنڌ ۽ فرنٽيئر ۾ هنن پترڪائن تي بندش وڌي وئي آهي. باوجود هن بندش جي هر مهيني، باقاعدي ٻه-ٻه سو ڪاپيون سنڌ ڏانهن، ڪنهن نموني موڪليون وينديون آهن. جن وٽ اهي پترڪائون پهچن ٿيون، تن کي حيران-پريشان ڪيو ٿو وڃي. اهڙا ليکا اسان وٽ ڪڏهن پهچي ويندا آهن.

سنڌ ۾ مون کي تمام گهڻي عزت ۽ محبت سان ڏٺو ويندو آهي. جيڪي ڀي همراهه سنڌ مان هت ڀارت ۾ ايندا آهن، مون کي ڏسڻ ۽ مون سان ڳالهيون ڪرڻ لاءِ ايندا آهن. هنن جي نظرن ۾ مان سنڌين جو هڪ لڙاڪ سپاهي آهيان ۽ جيئي سنڌ تحريڪ جو ڀارت جي اندر غير سرڪاري امولي ايلچي آهيان. خود سائين جي. ايم. سيد جڏهن زنده هو ته مون ۾ ايڏو وشواس هوس جو ڀارت ۾ ڪنهن ڀي ڳالهه جي جاچ پڙتال لاءِ مون کي ليکا موڪليندو هو. اها حقيقت اُن مان ڀي واضح ٿئي ٿي ته پنهنجا سڀ بندش پيل ڪتاب هت ڀارت ۾ منهنجي معرفت ڇپائي پڌرا ڪيائين. پوءِ مان هتان پنجويهه-پنجاهه ڪاپين جا پارسل ٺاهي، ڪن طريقن سان ڪيس روانا ڪندو هوس. تنهن ڪري پاڪستان جي حاڪمن جي نظرن ۾ مان سندن ڪٽر دشمن آهيان ۽ بليڪ لسٽ تي نمبر پهريون اٿو آهيان. جلاوطني جي گذريل اٺيتاليهه سالن ۾ ڪيئي بار پنهنجي وطن سنڌ گهمي اچڻ لاءِ مون پاڪستان سرڪار کان ويزا جي

جي شيدائي مسٽر چندر منگهاڻي (فرزند مورچمل
منگهاڻي) پنهنجي هوٽيل روزوو ۾ ڪيو. امبئي ۾ سند
جو پبلڪ سواگت اهاپت وڏي پيماني تي ڪي. سي. ڪاليج
هال ۾، امبئي ۾ جي انڪل ڍاڪو ساهتڪ ۽ سياسي سنستائن
طرفان ٿيو، جنهن جي صدارت ارڪ ڦالولدان ٿرالسٽر هوتچند
آڏواڻي ڪئي. مڙني سنستائن جي عهدن طرفان سند جي
پشپ مالهائن ۽ سندر شبدن سان مرحبا ٿي. سندس سنڌ ايش
ڀڳو ٿي ته: مان سنڌ مان اوهان لاءِ شانتي ۽ پيار ڀري جو پيغام
کڻي آيو آهيان. هر سانين ۾ جو سواگت جيڪو سنڌين جي وڏي
۾ وڏي بستي سنڌونگر ۾ ٿيو، تنهن جو ڪوئي مثال نه آهي.
دهلي ـ دمالن ۽ شهدائن سان سندس خوش آمديد ٿي ۽ مووالسپل
ڪانوانسل هال ۾ لڳرواسين پاران شاندار آجيان ٿي. جي. ايم.
سيد، ناگپور ۽ دهلي ۾ به ويو، جتي پڻ سندس شان ۾ جلسا
ٿيا. دهلي ۾ مسٽر راجيو گانڌي ۾ سان خالڪي ڳالهيون ب
ڪيائين. ٽيهي هفتا جيڪي هو ڀارت جي دوري تي رهيو،
ڀارت جي لشڪر پريس کي انٽرويو ۽ ملاقاتون ڏنائين، جن ۾
پاڪستاني حڪمرانن جا جنسي چوڏا لاٿائين. سنڌين سان ٿيندڙ
۽ ظلم جو پردو فاش ڪيائين. ضياءالحق، جو ان وقت پاڪستان
جو پرائم منسٽر هو، تنهن جو نالو سو ڪوٺ ورتائين، ۽ ان سنڌي
اڱوڻي پاڪستان جي سياست جو ڪٽنٽري نقاب لاهي
ڦٽو ڪيائين.

آخر ۾ مون جيڪي سنڌ تحريڪ جي ترجماني ۾ سال ۱۹۹۲
کان انگريزي ۾ چئن صفحن جي ماهوار سنڌ رائيٽز ۽ ۱۹۹۳
کان سنڌي ۾ چئن صفحن جي ماهوار تحريڪا سنڌ سڄاڳي
نالي سان شروع ڪيون، جيڪي اڄ تائين باقاعدي شايع ٿينديون

منظوريءَ واري ٺپي جي مٿان چاڙهيءَ. جنهن سان ڪئنسل اکر لکيو پيو آهي. سياوڪ ڪنهن ڪمپيوٽر تي اسلام آباد مان سنديش آيو هوندو ته ههڙي خوفناڪ شخص کي ڪيئن ٿا وڃڻ ڏيو! اڄ به اهو پاسپورٽ، جنهن ۾ پاڪستان امبيسيءَ وڃڻ ڏنو ۽ ڪئنسل ڪئي آهي، سو يادگار طور مون وٽ رکيو آهي.

جن ڏينهن جام صادق علي سنڌ جو مکيه وزير هيو ته هڪ ڀيري منهنجي جگري دوست (حفاظت جي لحاظ کان سندس نالو نٿو وٺان) وري منهنجي وڃڻ لاءِ ڪوشش ورتي. جام صاحب کي زور آندائين ته ڪيرٽ لاءِ وڃڻ جو بندوبست ڪر ته هو پنهنجي وطن مان گهمي ڦري وڃي. جام سان ڏاڍي ويجهي ياري هئس، تنهن ڪري جام مراد ادا جو لنگهه رکي، پاڪستان جي پرڏيهي سيڪريٽريءَ کي هڪ خط روانو ڪيو ته ڪيرٽ ٻاباڻي، منهنجو شخصي دوست آهي. هو پنهنجو وطن ڏسڻ ٿو چاهي؛ کيس وڃڻ جي سهوليت ڏني وڃي. جام صادق علي، انهيءَ خط جي ڪاپي، منهنجي ڄاڻ لاءِ مونکي به موڪلي ڏني هئي. پر ٿيو ڪجهه ڪونه. بعد ۾ جام انهيءَ منهنجي دوست معرفت اهو نياپو به موڪليو هو ته ڪيرٽ کي چئه ته بمبئيءَ لاءِ وايا ڪراچي، ٽڪيٽ وٺي، جهاز ۾ چڙهي پوي. پوءِ مونکي اطلاع ڏجو ته، منهنجا ماڻهو کيس ڪراچي ايئرپورٽ تان سڌو منهنجي گهر وٺي ايندا. ڏهه- پندرهن ڏينهن ڀلي هت گهمي ڦري. رڳو تقريرون نه ڪري. واپسيءَ ۾ به وري، کيس منهنجا ئي ماڻهو جهاز تي چاڙهي روانو ڪري ايندا. سندس اچڻ، موٽي وڃڻ جي داخلا ڪانه ٿيندي ۽ نڪو پاسپورٽ تي ڪو ٺپو لڳندو.

طلب ڪئي آهي، پر ور ور ڪري مون کي انڪار ڪئي ويئي آهي. جڏهن پاڪستان جو وزير اعظم ذوالفقار علي ڀٽو هو ته مون ڪيس هڪڙو شخصي خط موڪليو هو، جنهن ۾ ڄاڻايم، ته انهيءَ حقيقت تي مون کي نهايت گهڻو فخر ٿيو آهي ته دنيا جي ڪنهن هڪ وڏي رياست جو وزير اعظم هڪ سنڌي ٿيو آهي. مون انهيءَ ڌرتيءَ جي سنتان آهيان، جنهن ڌرتيءَ تي شاهه لطيف جهڙي صوفي درويش جنم ورتو آهي. مون به اُن ڌرتيءَ تي جنم ورتو آهي. مون کي پنهنجي وطن جي مٽي ڏسڻ کان محروم ڪيو ٿو وڃي. اها ڳالهه تنهنجو مرڪ نه آهي. سنڌين کي سنڌ ۾ اچڻ واري بندش هٽائي ڇڏ، جئن تنهنجو ۽ تنهنجي ملڪ جو شان وڌي. چون ٿا ته پاڪستان ريڊيو تان خبر آئي هئي ته ڀٽي هڪ عام ميڙ ۾، مون وارو لکيل خط هوا ۾ ڦهلائي خلق کي ڏيکاري، چيو هو، "ڏسو، ڀارت مان هڪڙي سنڌيءَ ڪيڏو نه وڏو مان ڏنو آهي مونکي!" پر پوءِ به شاهه جي سخن ۽ مٽيءَ جو مان ڪونه رکيائين. دراصل هو به فوجين جي هٿ ۾ ڪيڏو ٺو هو.

هڪ دفعو وري پاڪستان لاءِ ويزا حاصل ڪرڻ لاءِ، مهنجي لاءِ مهنجي دوست موهن پنجابيءَ ڪوشش ڪئي. دهليءَ ۾ پاڪستاني ايمبيسيءَ سان سندس ڏاڍو نزديڪيءَ جو رستو هو. خود پاڻ، مون کان ويزا لاءِ درخواست تيار ڪرائي دهليءَ کڻي ويو ۽ وڃي روبرو اتي ڪوشش ڪيائين. حسن-اتفاق اهڙو ٿيو جو سڀ ٺيڪ هئو، مهنجي لاءِ ويزا وٺڻ ۾ ڪامياب ويو. مهنجي پاسپورٽ تي ڪيس ٺپو به لڳائي ڏنائون. هن وڃي ڪن آفيسرن سان ڳالهيون ڪيون ته اوچتو ڪو آفيسر اندر لنگهي آيو ۽ ڪاغذ پاسپورٽ واپس وٺي ويو ۽ پوءِ موٽائي ڪين آيو. ٻاهر اچي ڏنائين ته ويزا جي

آهي. سڀ ڪجهه وڃائي ويٺا آهيون. هندستان وارن ۾ به ڪا قوم ڪانهي جو ڪٿي ڪچرن کي سڏو ڪن. ڄام وڏو اوستو ۽ ماهر سياسي بازيگر هو. ضيا جي جهازي تڪاءُ ۽ موت کانپوءِ هو سنڌ ۾ موٽي آيو. مٿس سوين ڪيس هئا، پر حرفتبازيءَ سان هو آجو ٿي ويو ۽ مهاجرن جي مدد سان سنڌ جو وڏو وزير ٿيو، جنهن عهدي لاءِ رب ڏانهن راهي ٿيو. ان زماني ۾ مون ڏانهن مٿيون نياپو موڪليو هئائين ته ٻه ٽيءَ جي ٽڪيٽ وٺي ڪراچيءَ ۾ لهي پوان ۽ باقي بندوبست هو پاڻ ٿي ڪندو. مون اهڙو جوکم کڻڻ ٺيڪ ڪو نه سمجهيو. موهن ڪلپنا کي جڏهن معلوم ٿيو ته هڪ انڊيڙو پرزو لکي موڪليائين ته مٿان اهڙو خطري جو ڪم ڪيو اٿئي. پاڪستاني خفيه ايجنسيءَ کي ڏهن جي سنڌ ۾ آمد جو پتو نه پوي، سا ناممڪن ڳالهه آهي. پوءِ هو توکي اڏائي ڪٿي وينداءِ پتو ٿي نه پوندو ته تون ڪيڏانهن گم ٿي وئين. هوندي به مون اخلاقي توڙي قانوني طور لڪوريءَ ٻئي ڪنهن ملڪ ۾ گهڙي وڃڻ ٺيڪ نه سمجهيو. اگر ڪو انقلابي سمو هجي ها يا ڪو وڏو ڪارج ان مان راس ٿيندو هجي ها، ته پوءِ جان جي بازي لڳائڻ ۾ ڪين هچڪان ها.

اوهان ڏٺو ته سنڌيت جي هلچل جو ڪاروان، جنهن سان منهنجو جيءُ جڙيو ۽ من سيبو پيو آهي، تنهن کي واٽ تي ڇڏي مان ٻين ڪن وارن تي لڳي ويس. اهي به ته منهنجا ٿي آزمودا ۽ منهنجون ٿي پراڻيون سرگرميون هيون ۽ انهن سان اوهان جي پرچيهه ڪرائڻ کان سواءِ منهنجي آتم ـ ڪٿا اڌوري رهجي وڃي ها.

اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي ڪاروبار ۾

جام صادق عليءَ جي ڳالهه ڪندي آهي ته سندس عجيب ڪردار جي هڪ اڌ جهلڪ ڏيڻ ضروري ٿيو سمجهان. هُو سنڌ جي هڪ وڏي زميندار (نالو ياد نه رهيو آهي) جو پٽ هو. ڪين ايتري زمين هئي، جنهن جو نه انت، نه مٿو، نه ڪٿو! جام پنهنجي ڏينهن ۾ پاڪ ڪئبينيٽ ۾ شهري وڪاس کاتي جو وزير هو. ڪراچيءَ جون خالي زمينون ويو الاٽ ڪندو. پيءُ کي جو خبر ملي ته پاڻ وٽ گهرائي چيائينس: ”اڙي، ٻڌو اٿم سڄي ڪراچي الاٽ ڪري ڇڏي اٿيئي؛ رڳو هڪڙي مهرباني ڪجانءِ، جناح جي قبر واري زمين ڪنهن کي الاٽ نه ڪجانءِ ته ڪٿي آفت ۾ نه اچي وڃون....“ جام کِلي ويٺو. جڏهن پيءُ لئي اچي گهوڙا چڙهيا؛ وٺي وڃي بند ۾ وڌائونس ته جام سنڌ ڇڏي وڃي لنڊن وارد ٿيو. هڪ دفعو اندرا گانڌيءَ جي ڏينهن ۾ جام هت ساڻس ڳالهيون ڪري آيو هو. مون کي اها ته جاڻ ڪانه پيئي ته سندن وچ ڇا وهيو واپريو. پر اهو وچ وارو دوست جام کي منهنجي ٻاهرا واري آفيس ۾ هڪ ڪلاڪ لاءِ وٺي آيو هو. سڪيورٽيءَ وارا ڪيس ڪٽي پئي گهميا. ڪين، ڪنهن ’پراڻي دوست سان ملڻ جي اهائي، منهنجي آفيس لائين وٺي آيو هو. سڪيورٽيءَ وارا ٻاهر جيپ ۾ ويٺا رهيا.

جام صادق علي، قد، بت ۽ شڪل ۾ شاهاڻي شخصيت جو مالڪ هو ۽ سندس آزاد ۽ بيباڪ گفتگو به مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. ڳالهه ٻان ڳالهه ڪندي چيائين: ”يار! اسين سنڌي وڏيرا (پاڻ کي هڪ ڪچي گار ڏيندي) سڌرڻ جا نه آهيون. پر هاڻي، جڏهن اسان جي ٻنڊڙ (Buttocks) ئي لتون لڳيون آهن، تڏهن اسان جو هوش ٺڪاڻي آيو آهي ته پاڪستان جا حاڪم ڪهڙا نه ڪچر آهن. پر هاڻي ته ڪافي دير ٿي وئي

باقاعدي ٿيندا رهيا. اُن عرصي ۾ سڀا جي مٽڪ ۾ هڪ نئون گل لڳو. شري مورجمل منگهاڻي، سڀا جي معرفت، هر سال پنج هزار روپيا ساهتڪ ڪيتر ۾ انعام ڏيڻ جي آڇ ڪئي، جيڪا خوشي ۽ شڪرگذاريءَ سان قبول ڪئي ويئي. اهو انعام جنهن ١٩٨٢ کان شروع ٿيو آهي ته اڄ تائين هلندو رهي ٿو. انعام جي رقم ١٩٨٥ ۾ وڌائي ڏهه هزار، ١٩٩٤ ۾ وڌائي ويهه هزار ۽ هاڻي ١٩٩٨ کان وڌائي پنجويهه هزار ڪئي ويئي آهي.

١٩٨٧ ۾ سڀا جي ڪارج ۾ وري هڪ وڏو ۽ اهم موڙ آيو. سترهون سميلن گانڌيڌام جي ڌرتيءَ تي رٿيو ويو، جنهن سان سنڌي جاتيءَ جو جذباتي لڳاءُ آهي ۽ اُن وقت اها هلچل هلندڙ هئي ته، گانڌيڌام کي هوم **لئنڊ** ڪري ظاهر ڪجي. سنڌين کي پنهنجو وطن ڇڏي **چاليهه سال** (١٩٤٧ کان ١٩٨٧) گذريا هئا ۽ سنڌي هلچل جا **ٽيهه سال** (١٩٥٧ کان ١٩٨٧) پورا ٿيا هئا. ايڏي لمبي عرصي کانپوءِ ۽ ايڏي هلچل جي باوجود سنڌي سيتڪ ٿوڙي منوويگيانڪ طور پوري اموٽ وسي نه سگهيا هئا ۽ نه ڪو پورو سنتوش پائي سگهيا هئا. اها ڳالهه روشن ٿيندي پئي ويئي ته سنڌين کي جيسين راڄنيتي طور حصيدار نه بڻايو ويو آهي، تيسين سنڌن حيثيت **ٻئي ڪلاس** ناگرڪ جهڙي رهندي. راڄنيتي ستا ٻا د ٻاه کاسواءِ سنڌن کي ٻه مسئلا حل نه ٿيندا. هو هر لحاظ کان هر ڪيتر ۾ ويڇارا ٻٽيا رهندا. ان ڳالهه جو احساس آهستي سنڌين تي روز روشن ٿيڻ لڳو هو. خاص طور اديب ۽ ٻڌيمان طبقو سنڌي جاتي سان ورتل پيڙي ۽ ٻـ-اڪيائي وارو وهنوار برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نه هو. اهڙي شعور ۽ راڄنيتي جاڳرتا جي پاولا واري واءُ منڊل ۾ گانڌيڌام سميلن جون تياريون ٿي رهيون آهن.

سال ۱۹۸۰ ۾ ڪجهه تبديلي آئي. سڀا جو پندرهون ساهت سميلن ۱۹۸۰ ۾ پاليتانا جي ننڍڙي شهر ۾ ٿيو، جتي سنڌين جا تمام ٿورا گهر هئا، پر پرائمري اسڪول کان هاءِ اسڪول تائين تعليم سنڌيءَ ۾ ڏني ويندي آهي. نگرپالڪا تي به سنڌين جو ڏاڍو اثر آهي. خود هڪ سنڌي شري نارائڻداس ٻاشومل نگرپالڪا جو پرڌان ۽ سميلن جي آجيان ڪاميٽيءَ جو به صدر هو. اهڙي محبوب شهر ۾ اسان کي پندرهون ساهت سميلن ڪرڻ جي دعوت ملي. هن سميلن جو مهورت، تازو چونڊجي آيل، پارس پارليامينٽ ميمبر آچاريہ ڀڳوان ديو ڪيو. اثرائتو تقريرباز آهي. پنهنجي پر اثر دليلن ۽ شبدن سان سنڌي جاتيءَ جي سوالن تي حاضرين ۾ ٻليءَ وارو اثر پيدا ڪيائين. صدارت مون ڪئي ۽ آچاريہ ڀڳوان ديو کي سنڌي جاتيءَ طرفان واڌايون ڏنيون ۽ اميد ظاهر ڪئي ته سنڌين جو سچو شيوڪ ٿي ڪين حق وٺي ڏيڻ ۾ سوڀارو ٿيندو. پوءِ سڀني کي خبر آهي ته ٻه-ٽي سال ڳڙٻڙ ڪيائين ۽ هيٺ لٿو ٿي ويو.

هن سميلن ۾ مون رٿ ڏني ته سڀا جو پرڌان ٻئي ڪنهن لائق ساهتڪار کي بڻايو وڃي. مان اٺ سال (۱۹۷۲ کان ۱۹۸۰ تائين) صدر جو پد سنڀالي چڪو هوس. مون شري **گوبند مالهي** کي پرڌان بڻائڻ جي رٿ ڏني. هن گهڻي آناڪاني ڪئي، پر اسان سڀني سائين مٿس زور آڻي، ڪيس مڃايو ۽ گوبند مالهي اڪراءِ سڀا جو صدر چونڊيو ويو. ٻئي مدي لاءِ پڻ سورهين سميلن تي ۱۹۸۳ (بڙودا) ۾ گوبند ماليءَ کي صدر جون جوابداريون ڏنيون ويون. ماليءَ جي **ستن سالن** جي ڪارگذاري (۱۹۸۰ کان ۱۹۸۷) ۾ سڀا جو ڪارج اڳين کان اڳرو رهيو. سڀئي سرگرميون ايڪ سيمينار، ناٽڪ اتسو ۽ چٽاڀيٽيون، سالياني انعام، نوجوانن جا سيمينار، چيٽي چنڊ جا ميلا وغيره

ٿين. سموري خبرچار گڏ ڪري ڪيترن ئي پارٽين کي موڪلي ڏني ھئائين ۽ ڇپجي اچن. ھو سواگت ڪاميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري ھو. ھن موقعي تي ھن لکيو ته رڳو ڏاھي ھٿ ۽ ھوم لِيگ جي سوال تي ڌار سنسٿا ٺاھي، ديش-پرديش ۾ پرچار ڪجي. ٻئي طرف وري حسن اتفاق اھو ٿيو جو سرحد پار کان اٽڪل ڏھاڪو جيترا سنڌ نمائندڪ جا سرڪردا ۽ آڳي اچي پهتا. وايو منڊل ۾ سنڌيت جي سگنڌ ۽ جوش، پنهنجي زمين جي محبت ۽ راجنيتي واوڙي جو سيلاب پيدا ٿي ويو. ھن سميلن ۾ سنڌين لاءِ راجنيتيءَ ۾ ھڪجھڙائيءَ جو سوال مٿين سطح تي اڀري آيو جنهن ڪري ھن سميلن ۾ مکيه طور چار ڏگھا ٺهراءُ پاس ڪيا ويا. جيتوڻيڪ پهريون ٺهراءُ سنڌي ساهتڪ، سيپتڪ ۽ تعليمي تڪليفن ۽ طلبن بابت ھو، پر ٻيو نمبر مکيه ٺهراءُ سنڌين کي خاص ڌورائي واري جاتي ڪري تسليم ڪرڻ جي سوال تي چٽو ھئو، جنهن جو تاثر اھو ھو ته سنڌين ڀارت جي آزاديءَ لاءِ پنهنجو وطن وڃايو آھي ۽ ڀارت جي ڪنڊ-ڪڙڇ ۾ ٽڙي پکڙي ويا آھن. ھر پرديش ۾ ڌورائيءَ واري حيثيت ڪارڻ، سنڌين داد-فرياد ڪٿي ۽ ڪوله ڏنو ٿئي. ٽيون مکيه سنڌي (ان وقت جي ڪٿ موجب الڳ) پنهنجي لاءِ ھڪڙو ٻه ميمبر پارليامينٽ ۾ نئا موڪلي سگھن ۽ ڪو ڪو سنڌين عوضي پرديشڪ اسيمبلين ۾ چونڊجي ٿا اچن، جو آواز اٿاري سگھن. ٻئي طرف ميزورام، ناگالينڊ، تريپرا، منيپور، اروناچل، ميگهاليه ۽ سڪم جھڙن پرديشن ۾، جن جي آدمشماري پنجن لکن کان ويهن لکن تائين آھي، سي ٻه راجنيتي طور الڳ پرانت آھن ۽ ڪين پارليامينٽ ۾ گهٽ ھڪڙو ميمبر ته آھي ۽ ونن پنهنجي رياست ۽ سرڪار آھي، پنهنجي الڳ اسيمبلي آھي، جتي سنڌين ھر دک جو آواز اٿي سگھي ٿو ته پوءِ سنڌين سان اھو سراسر انياءُ نه آھي جو سڀ ڪجھ

گانڌيڌام جي ڌرتيءَ تي پهچڻ ڪانپوءِ نه اهڙي شعور ۾ اچا ۽ وڌڻ ڪ زور اچڻ جو وڏو امڪان هو. سميلن جي سواگت ڪاميٽيءَ جو صدر هو سنڌي ڀاشا جو لاڳر ڪوي هري درياڻي "دلگير"، جنهن پنهنجي صدارتي تقرير ۾ سنڌي جاتي کي جاڳائي ڪٽي چوٽ تي پهچايو. چي: .... هن ڌرتيءَ تي، جتي اسانجو سميلن ٿي رهيو آهي، آلي ٽي سؤ سال اڳ، اسان جي سڳوري درويش، عظيم شاعر شاهه لطيف پنهنجا پير گهمايا هئا. اڄ به شاهه جو هت اوترو ئي آدر آهي. ڪڇ ۾ اندر ويندا ته اڪثر ڀڪتاري ۽ دلي تي شاهه جو ڪلام گونجندو ٻڌندا.... سنڌي سکڻ جون موج ڀريون محفلون لڳنديون آهن.... هت ٿي لائي، ڌوٻي، ڪولي، جمعدار، دڪاندار وغيره سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن. هتي ٿي غير سنڌي رهواسين جا ٻار شڌ سنڌي ڳالهائي سگهندا آهن.... اسان سنڌين اڳيان مکيه مسئلو اهو آهي ته اسان ڏيهم لکم سنڌين کي پنهنجو زمين جو ٽڪرو کپي.... پنهنجي ڌرتي نه هئڻ ڪري، اسانجي ساهتڪ ٻولي وڏي خطري ۾ آهي.... هن سميلن جي موقعي تي ڪي به واد وواد ڪونه اُٿارڻا ويندا.... تن، من، ڌن ۽ وچن سان پنهنجي اَمڙ جي ٻولي پنهنجن کان تسليم ڪرائون...."

ڀڳوان ابيچنداڻي، جنهن جي زبردست جفاڪشي، محنت ۽ اُتساهه سان هيءُ سميلن ممڪن ٿي سگهيو هو، سو سڀا جو نه هڪ اول صف جو سرڪردو ۽ سپاهي هو، ٻسر گانڌيڌام کي سنڌين جي هوم لئنڊ ٺاهڻ جي تحريڪ ۾ سڀ کان اڳرو ڪمٽيڊ ڪارڪن هو. هن جو اهو ئي وچار هو ته هن سميلن جي موقعي تي پڌاهه ۾ رهندڙ سنڌي ڀائرن کي ٻڌ ڇڪي هٿ آڻجي، جيئن هو، گانڌيڌام کي وسائڻ لاءِ متوج

خوشيءَ سان ان فرض جي پورائيءَ لاءِ پڻ قبول ڪيو ۽ سگهو ٿي عمل جو رستو به ڏيکاريو. هن کان اڳ، سنڌي اديبن هـر فرنٽ تي فرض پاليو ۽ پاڻ نڀايو هو. اديبن کان تقاضا ٿي ته هو راجنيتڪ فرنٽ تي پڻ پنهنجي جاتيءَ سان همراهي ڪن ۽ فرض نڀائين. سنڌي جاتيءَ جو ليکڪ، ڏسجي ته، وڏو اتهاسڪ رول ادا ڪري رهيو هو. راجنيتي رول کان ته مان ڇرڪندس ڪين ٿي، ڇو ته راجنيتي ته منهنجي خون ۾ سمايل هئي، پر هت هڪ نازڪ رول ادا ڪرڻو هو. هڪ طرف هئي سنڌي جاتي، جنهن ۾ راجنيتيءَ لاءِ چاهه، گهٽ ۽ وڙهڻ جو ته اڃا به معادو گهٽ ۽ ٻئي طرف هئي "پنهنجي" سرڪار، جتي قدم ٺوڪي ٺوڪي کڻڻو هو، ڇاڪاڻ ته هت گهڻا دلاور ماڻهو هئا، جيڪي سرڪار خلاف ڪنهن صحيح ۽ واجبي قدم کي به "غداري" يا پيچ ڌاهه سان سڏيندا هئا. ڪي وري خود اسان جي ساهتڪار برادريءَ مان به هئا، جن کي سياست کان ڇرڪو هو. چي: "ساهتڪار، سياست ۾ ٽنگ نه اڙائيندا آهن؛ ساهت ۽ سياست جو پاڻ ۾ ڪهڙو ميل؟!" هاڻي هنن ساهت جي "پوڄارين" سان ڪهڙو منطق؟ ڪهڙو بحث! جاني پلي وڃي، سون درياهه ٽپي، هيءَ صاحب، ساهت جي مندر جي رکوالي ڪندا رهندا ته متان نه ڪو ان کي اپوتر ڪري ڇڏي! منهنجي سمجهه ۾ هو اصولن جا ليکا ڪٽيندا رهن ٿا. دنيا جو اتهاس، ساهتڪار جو جاتيءَ ڏانهن فرض بابت، ڪجهه اور ئي ٻڌائي ٿو. خير!

مون دل ۾ چيو ته، اگر ساهتڪار پنهنجي ٻولي ۽ لپيءَ سان انياءِ خلاف آواز اٿاري سگهي ٿو ته پنهنجي جاتيءَ سان راجنيتي سطح تي ٿيندڙ بي انصافي خلاف به آواز اٿاري سگهي ٿو. اسين ڪو لٺيون يا بندوقون ته ڪونه کڻندا سون،

ديش مٿان قربان ڪرڻ بعد به سنڌين کي آواز نه هجي، ۽ نه ڪين بنيادي لوڪشاهي جا حق ڏنا ويا هون.

مٿين حقيقت جي بنياد تي، ٺهراءَ ۾ پهريون دفعو سنڌ جي پليٽفارم تان راڄنيتي حقن جي طلب ڪئي وئي ته سنڌي جاتيءَ لاءِ پارليامينٽ ۾ ڇهه جڳهيون محفوظ ڪيون وڃن، هڪ هڪ، مهاراشٽرا، گجرات، راجستان، مڌيه پرديش، اتر پرديش ۽ دهليءَ ۾ ساڳئي نموني مٿين پرانتن ۾، ساڳئي بنياد تي اسيمبلين ۾ پڻ سنڌي عيوضين لاءِ جڳهيون محفوظ ڪيون وڃن. مٿيون ٺهراءُ مون کليل اجلاس ۾ پيش ڪري، پبليڪيشن کان پڪراءِ پالي ورتي ته سڄا طوفان مٿين گهرن تي سالٽيڪي جوڙجڪي آندولن هلائي وڃي. گانڌيڌام جي وڪاس لاءِ ۽ جيئي سنڌ هلچل کي اخلاقي پٺڀرائي ڪرڻ جو ٺهراءُ پڻ پاس ڪيو ويو. هن سميلن ۾ پيا به ڪي اهم فيصلا ڪيا ويا. سنڌ جو جاتي ترانو ۽ سنڌ جو جهنڊو مقرر ڪرڻ لاءِ هڪ ٽن ڄڻن جي ڪاميٽي ٺاهي وئي، جن اڳتي هلي موتي پرڪاش جو لکيل ”آسڏيءَ ۾ جوت جڳائڻ وارا سنڌي“... گيت کي سنڌي جاتيءَ لاءِ قومي ترانو ڪري پاس ڪيو. سنڌ جو جهنڊو به تيار ڪيو ويو هو، جنهن ۾ موهن جي دڙي واري نرلڪي، سنڌي ٽڪي ۽ چنڊ جو جوڙ هو، پر ان اجوڙ تي ڪي اعتراض اٿيا ۽ ان تي عمل نه ٿي سگهيو. ايندڙ سالن ۾ ڳالهه اڳتي ڪانه چري.

گانڌيڌام سميلن وقت هڪ وار وري، پرڌان پد جون جوابداريون سيٺي سائين ۽ سنڌيت جي پريمين ڪنڌي منهنجي مٿان رکيون. صاف ظاهر هو ته سنڌين جي راڄنيتي حقن جي ٻاري ۾ ٺهراءُ مون ئي آندو ۽ پاس ڪرايو هو، ته مون تي فرض عائد هو ته مان ان مقصد جي پورائيءَ لاءِ اڳتي اچان. مون

ڏيسين، جنهن ۾ اها وينتي ڪيل هئي تہ، انهن ڇيڙي ڇنڊ جو اُسو سنڌي جاتيءَ کي خاص **ڏورائي واري جاتي،** تسليم ڪرائڻ لاءِ ملهايو ويو. اهڙي قسم جا ٺهراءُ پاس ڪري، پرڌان منتري ۽ راشٽرپتيءَ کي تارون رستي موڪليا ويون. انهن موقعن تي حاضرين کان پڻ پرڻ دهرايو ويو تہ، هو راجنيتي حقن جي پٺڀرائي تا ڪن. اسان بمبئي ۾ ڇيڙي ڇنڊ آسو کي بلڪل نئين قسم جو رنگ ڏنو. اڙودي ۾ سنڌي ساهت سڀا طرفان سڏايل ڇيڙي ڇنڊ جي ميلي تي پڻ مون کي ڪوٺ ڏني گهرايو ويو، جتي بہ مون اٽڪل چار-پنج هزار خلق کان اهو پرڻ دهرايو. ٻنهي هنڌن تي بہ، اسان جن منترن نئين قسم جي پروگرام کي عمل ۾ آندو. وايومنڊل ۾ البت سجاڳيءَ جي لهر پيدا ٿي ۽ ٻنهي سنستائن پڻ ساڳئي سر کي پڪڙيو. پوءِ سڀا طرفان اسان کي پترا ۽ نعرا بہ تيار ڪيا ۽ ڇپائي پڌرا ڪيا ۽ ٻين شهرن ڏانهن بہ موڪلي ڏنا.

انهيءَ وچ ۾ مان هڪڙو طويل عرضو لکڻ جي ڪم ۾ مشغول ٿي ويس. اُن وقت شري راجيو گانڌي پرڌان منتري جي پد تي هو. هڪڙو وڏو سنڌي آفيسر سندس بلڪل ويجهو هو، جنهن کي مون سان ڪن حالتن ڪارڻ ڏاڍو نزديڪ اچڻي چڪو هو. مون ساڻس دل جو حال اوريو ۽ کيس ٻڌايم تہ سنڌين سان ڏاڍو انياءُ ٿي رهيو آهي. اسين ڄڻ ٻئي درجي جا ناگرڪ بڻجي رهجي ويا آهيون. سياسي طور يتيم آهيون. مون ساڻس اها خواهش بہ ظاهر ڪئي تہ اسان آل پارٽي سنڌي ٻولي ۽ ساهت طرفان مهم هلائڻ ٿا چاهيون تہ، راجنيتي سطح تي اسان کي حق ملڻ کپن. اسين پرڌان منتري کي هن سوال تي هڪ زوردار عرضو (پر روبرو) سندس آستان تي ڏيڻ ٿا چاهيون. اسان کي اوهان جي مدد جي درڪار آهي. هڪ

بلڪ سالميڪي اصولي لوڪشاهي اقدار مطابق، جاليءَ خلاف لاحق لي صدا بلند ڪرڻ جو اسان کي هرڪو حق آهي. پر مون سائين وقت چاهيو ٿي ته اهڙي قدم يا عمل لاءِ کڻڻ جي راءِ حاصل ڪريون. جيتوڻيڪ گانڌيائي سمڪن ۾ ڏيهاڙو شهرن مان آيل اٽڪل هڪ هزار ٻائيڪين حمايت جو ٺپو لڳايو هو، پوءِ به مون کي خيال آيو ته اڃا به ڪيترن رهبر پڌمالن ۽ سنڌي شيدائن جي وڏيرن کي ڄاڻڻ بعد ئي آخرين فيصلو وٺجي ته بهتر ٿيندو. مون جواب ڪري اٽڪل ٽن سون سنڌي جاليءَ جي سڃاڻ شخصن کي، سڀا جي پردان جي حيثيت ۾ هڪڙو خط لکي ڄاڻڻ چاهيو ته سڀا جي پليٽفارم تان هن قسم جي هلچل هلائڻ بابت سندن راءِ ڪهڙي آهي. ست سڄڻن وٽان خط جو جواب آيو، جن مان گهڻن اسان جي قدم جي آجيان ڪئي ۽ پنهنجي اخلاقي پٺڀرائي به جتائي. ڪن اڪڙ-ٻڪڙ ماڻهن شڪ ظاهر ڪيو ته سڀا جي پليٽفارم تان اهڙي قسم جي هلچل ڪيتري حد تائين واجب ٿيندي. مون اڃا به وڌيڪ خاطري ۽ خبرداري ڪرڻ لاءِ ٢٦ ڊسمبر ١٩٨٧ تي دهليءَ ۾ اسٽين ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ سڏائي، جنهن ۾ وهي ڪاميٽيءَ جا ميمبر ۽ ٩ دهليءَ جا معزز شخص شامل ٿيا، جنهن وري به هن نازڪ ۽ اهم سوال تي تفصيلي بحث مباحثو ڪري، اها هلچل هلائڻ جو فيصلو ورتو ويو. ساڳئي وقت اها به راءِ ٿي ته هن سوال تي سڀني سنسٿائن ۽ پنچائتن وغيره جو سهڪار ورتو وڃي.

اچي واپس پهچي اسان ١٩٨٨ سال، سنڌي جاليءَ جي راجنيتڪ حقن جو سال ڪري ملهائڻ جو اعلان ڪيو. سڀا طرفان هڪ اپيل پنهنجن ڪامل سنسٿائن ۽ ٻين کي موڪلي

راجيو گانڌيءَ سان ملاقات جي ڳالهه ڪئي هيم، سچڪو ٻيو چوي ته اڄ منت ۾ ئي چٽي ڪري ڇڏيندءِ. مان چوان: ”مولڪي رڳو ڳالهائڻ ملي، پوءِ ڏسو ڪيئن نه ٿو جهلي ٻيهر پاس!“ وٽهن ٽائيپ ٿيل صفحن جو طويل عريضو منهنجي هٿ ۾ هو، جنهن ۾ سنڌين جي آزاديءَ لاءِ قربانين جو ذڪر هو، ڀارت ۾ اچڻ کانپوءِ سنڌين تڪليفن جو ورنن هو، سماجڪ کيتر ۾ بي-انصافين برداشت ڪرڻ جي ڪهاڻي هئي، راجنيتي ۾ سماڻن صفا بيپرواهي ڏيکارڻ جي ڳالهه هئي ۽ آخر ۾ طلبن جي ياداشت هئي، جنهن ۾ سماجڪ ۽ راجنيتي سهوليتن ۽ حقن بابت گهرون شماريل هيون.

مون سڄي عرضي جي تاتپرج ڪڍي، سچ ٿو چوان ته ٻن ٽن ڏينهن جي اندر گهوٽي ۽ رٽي ورتو هو. بار بار پيو من ۾ دهرائيندو هوس، جڻ ذهن اندر رڪارڊ ٿي ويو هو. راجيو گانڌي عام دربار ۾ سڄي ڪنڊ کان وفد سان ملندو، منٽ-ٻه ڳالهائيندو، گولائيءَ ۾ اڳتي وڌندو ۽ ٻئي ڪنڊ طرف اچي رهيو هو، جتي اسين ويٺا هئاسون. جيئن ئي هو اسان جي ڇترائيءَ اندر آيو ته اسين اٿي بيٺاسون. مان ”نمسڪار“ چئي، وڃي سندس سامهون بيٺس. فرنٽيئر ميل واري رفتار سان شروع ٿي ويس: ”سنڌي جاتي نهرو خاندان جي آڀاري آهي. اوهان جي ناني پنڊت جواهرلال نهروءَ سنڌي ڀاشا کي ساهتيه اڪاڊميءَ جي ڪاريه ڪرم ۾ جاءِ ڏني، اسان جي جاتيءَ سان وڏ ڪيو. اوهان جي ماتا شريمتي اندرا گانڌي سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت جي ودان ۾ جوڳي جڳهه ڏني، سنڌي جاتيءَ کي برابريءَ جو احساس ڏياريو ۽ هاڻي اسان کي اميد آهي ته هڪ اعليٰ ناني ۽ مهان ماءُ جو فرزند پڻ اسان کي راجنيتيءَ ۾ برابريءَ جا حق ڏئي مدوگهاڪ ۽ عملي سنتوش

سنڌيءَ جي حيثيت ۾ جذباتي طور تي متاثر ڪيو هئس.
سندس شريمتيءَ جي حاضريءَ ۾ ڳالهيون ٿيون. هوءَ به نه ايتري
سنڌياڻ هئي. سندس من ۾ به اهو آئي ۽ منهنجي رت کي تائيد
ڪندي گهوٽ کي چيائين، ”ڦلاڻا، اوهان کي هن ڳالهه ۾ اڳرو
ٿيڻ گهرجي.“ قبول ڪيائين ته هو پنهنجي طرفان وڌ وس
ڪندو. پر اها صلاح ڏنائين ته مڪمل عرضو تيار ڪري
وٺي موڪليان. هوءَ به اُن تي نظر گهمائيندو ۽ پوءِ پرڌان
منتريءَ کان اسان جي وفد لاءِ وقت مقرر ڪرائڻ جي تمام
گهڻي ڪوشش ڪندو. لمبي ڪهاڻيءَ کي مختصر ڪندي،
مان جيڪو اِهين چوان ته شري راجيو تائين پهچڻ ۾ سال کن
لڳي ويو. ايتري اسان جي دوست، راجيو جي صلاحڪار
مڻي شنڪر آير جي معرفت اسان لاءِ ملاقات جو وقت ورتو.
تار رستي اسان کي ممبئي ۾ اطلاع مليو. مون يڪدم ڪاروباري
ڪاميٽيءَ جي ميمبرن کي تارون ڪري اطلاع ڏنو ته مقرر
تاريخ ۽ وقت ۴ مئي ۱۹۸۹ صبح جو اهين اچي پرڌان منتريءَ
جي نواس پهرين اچي پهچن. اڪيلا وهارو کن ميمبر وقت سر
پهچي ويا، جيڪي جدا جدا شهرن مان آيل هئا. مراد اها هئي
ته وفد کي اکل ڀارت سطح جي حيثيت هجي. سلامتيءَ جي
سيڙهي ڏاڪن تان گذرندا، اچي عام دربار ۾ پهتاسون. اسان
جي وفد کي هڪ وڻ هيٺان چالوَ ۾ فراش وڇائي پٽ تي
وهاريو ويو. پوءِ اوچتو هڪ آفيسر ڊوڙندو آيو. اسان کي
فراش تان اٿاري، هڪ ڇتري (Canopy) هيٺان پيل وهارو
کن ڪرسين تي ويهڻ لاءِ چيائين.

منهنجي من ۾ آنند مانڊ هئي. نروس ته ڪونه هوس، پر
ايڪسائيٽ (Excited) ضرور هوس. اڳ جڏهن سان ان شري

سنڌي جاتي جي راجنيتي حقن لاءِ سڀا طرفان هلايل پرچار، پرڌان منتريءَ سان اهم ملاقات وغيره جي ڪري سنڌي جگت ۾ چڱي اٿل پٿل ۽ جاڳرتيءَ جي لهر پيدا ڪئي ۽ پوءِ هڪڙو وڏو ڌماڪو ٿيو. سنڌ جي هڪ نامور پرسڌ سنتن ۽ سڌاري ڪٽنب سچانند ٿيرومل جي فرزند، شري روچيرام ٿانواڻي، جنهن جو مان اڳوات ۾ ذڪر ڪري آيو آهيان ته اسڪولي جيون ۾ هن ۾ مون ۾ قوميت جو ٻج ڇٽيو هو، تنهن هڪ ”سر“ اچليو هو. هو ناگپور نواسي هو ۽ رٽائرڊ جيون ڪاٽي رهيو هو. سنڌي جاتيءَ جي ٻاولا سندس من ۾ ايڏو زور آڻيو، جو پنهنجي ليکي، راجيو گانڌيءَ کي خط لکي موڪليائين ته اگر هو، سنڌي جاتيءَ جي واجبي حقن ڏيڻ جي خاطري نه ڏيندو ته هو (روچيرام) ٢ آڪٽوبر ١٩٩١ تي مهاتما گانڌيءَ جي سماڌيءَ اڳيان پران تياڳ ورت رکندو. سنڌي جاتيءَ ۾ واقعي، وهاڳي ڪاپوءِ ڪنهن سورهه، سنڌي جاتي صدقي پنهنجن پرانن جي بازي لڳائي هئي. اهڙي بيڪڙ مدي خارج ڪانگريسين کي ڇڏي، باقي جاتيءَ جي سڀاڻ فردن ۽ سنسٿائن هن بهادريءَ جي آجيان ڪئي ۽ ڪيس واڌايون ڏنيون، سندس مڙسيءَ جي ساراهه ڪئي. امبئيءَ ۾ اکل ڀارت سطح جي سنسٿائن ٻڪدم هڪ ڪوآرڊينيٽنگ ڪاميٽي ٺاهي، جنهن ۾ مون سڀا جي صدر جي حيثيت ۾ سرگرم ڀاڱو ورتو. مراد ايها هئي ته شري روچيرام ٿانواڻيءَ جي پران تياڳ بک هڙتال جي حمايت ڪجي ۽ ان لاءِ سڄي ڀارت جي سنڌين ۽ سنسٿائن کي عمل لاءِ تيار ڪجي. ڪيس امبئيءَ ۾ گهرائي ڪوآرڊينيٽنگ ڪاميٽيءَ جي مهاڻ نالان ڀڪيدار سواگت ڪيو ويو، اهڙي قسم جي بهادريءَ لاءِ سندس ڪردار کي ساراهيو ويو ۽ پورن سات ۽ حمايت جي خاطري ڏني وئي. ڪو. آ. ڪا. طرفان

ڏيکاريندو. پارٽ ۾ ٽڙي پکڙي وڃڻ ڪانگريس پارٽ جي پارليامينٽ
۾ سنڌي جاتيءَ کي هڪ به عيوضي ڪونهي. اسان کي گهٽ
۾ گهٽ پنج سيٽون ملڻ گهرجن. اڪدم حيرت ۾ چيائين:
"پنج سيٽون؟" مون چيو: "ها، پنج سيٽون! خيال ته ڪريو،
اگر اسانجو وطن سنڌ پارٽ جو حصو هجي ها ته اسان کي
پنهنجي ست ميمبرن جي اسيمبلي هجي ها ۽ پندرهن ميمبر
پارليامينٽ ۾ هجن ها." مان اڃا به ڳالهائيءَ چوندو ويس:
"سنڌين پنهنجو سڀ ڪجهه ديش تان قربان ڪيو ۽ هت
اوهان ڏسو ته سنڌين سان ڪهڙو وهنوار ٿي رهيو آهي! انڊيا
ڪلچرل فيسٽيول ۾ سنڌي جاتيءَ جي ڪنهن به سيڪٽ
ٽوليءَ کي ڀاڱي وٺڻ لاءِ دعوت ڪانه موڪلي وئي." پرڌان
جنرل سيڪريٽريءَ کان پڇيائين، "ائين ڪيئن ٿيو؟"
سيڪريٽريءَ چيو "مان پتو لڳائيندس." وري مون چيو،
"اوهين ڇا سوچي سگهو ٿا ته پرجاوادي ڏينهن جي پريڊ
۾ سنڌي جاتيءَ جي شاندار تاريخ ۽ شاهوڪار سنسڪرتيءَ
جي جهلڪي (Float) اڄ ڏينهن تائين نه ڪڍي وئي آهي.
سنڌي جاتيءَ جي ڪيتري نه دل-خراشي ٿي ٿئي." وري
به پرڌان جنرل سيڪريٽريءَ کان پڇيائين، "ائين ڇو آهي؟"
سيڪريٽريءَ چيو، "مان ان جو به پتو لڳائيندس." راجيو ڏٺو
ته هن پرش جي گاڏي ته ڪٿي رڪجي ٿي، سو منهنجي هٿ
مان عرضو ورتي، سيڪريٽريءَ کي ڏيندي چيائين، "هن عرضي
کي واسطيدار کاتن ۾ موڪلي، رپورٽ مون ڏانهن موڪلڻ لاءِ چئو ۽ هو
اڳيان وڌي ويو. مون واچ ۾ ڏٺو ته پورا اڌ منٽ راجيو گانڌي
اسان سان گڏ رهيو. پوءِ اسان فوٽو ڪڍائڻ لاءِ عرض ڪيو.
هو خوشيءَ سان اچي اسان جي گروپ جي وچ ۾ بيٺو، ڪئميرا
ڪلڪ ڪري ويو.

ويچار آيو ته سنڌي ڀڳت، جيڪا ناچ، سنگيت ۽ ڪٿا
جو هڪ انوکو سنگم آهي ۽ سنڌ جي آڳاٽي لوڪ ڪلا جو
سندر نمونو آهي ۽ پوڙهي حالت ۾ آهي، تنهن کي ڇو ڪين
سڀني طرفان اوچ ڏيڻ لاءِ پٽن وٺون. ساٿين کي ڳالهه خوب
وڻي. هڪ شخصي خط تيار ڪري، مون انڪل سؤ کن سڃاڻ
شخصن کي ٻيهارو کن شهرن ۾ موڪلي ڏنو، جنهن ۾ پنهنجي
خواهش جو به ذڪر هو ۽ اهو به ذڪر هو ته پنهنجي شهر مان
سنڌي ڀڳتن جا اتالا ۽ سندن پتو موڪلڻ جو قرب ڪن. هڪ
اڌ دفعو وري به ياد ڏيارڻو پيو. پر ان ڪوشش جو نتيجو
سٺو نه نڪتو. انڪل ويهن سنڌي ڀڳتن جا اتالا ۽ پتا پهچي
ويا. اسان کي خوشي ٿي. اسان اکل ڀارت سطح تي سنڌي
ڀڳت ميلو ۽ سيمينار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پورو هنڌ
ڳولهڻ ۾ به وقت لڳو. آخر گونديا (مهاراشٽرا) شهر جي
دلبر دوست ٽهلومل پوجواڻيءَ هٿي وٺي هنڌ ڪيو. شهر
جي سڀني هلندڙ وارن معزز شخصن ۽ سنستائن جي عهديدارن
جي گڏيل سنڌي لوڪ جولي ميلا سميتي ٺاهي، اسان کي
دعوت موڪلايائين. ٽن ڏينهن لاءِ، ٢٧ کان ٢٩ نومبر ١٩٩٢
پروگرام تيار ڪيو ويو.

اسين تيارين کي لڳي وياسون. ميلي کي سهڻو رنگ ڏيڻو
هو ۽ هڪ اتهاسڪ واقعو ڪري پيش ڪرڻو هو. وڏن ڀڳتن
سان مهينو کن لکپڙه هلي هلي، ٻارهن ڀڳتن ميلي ۾ شامل ٿيڻ
جي پڪ ڏني. آخر اٺ ئي ڀڳت وٺي پهتا، پر اسين خوش
هئاسون، جو ورهاڱي کانپوءِ پهريون ڀڳتن کي هڪ پليٽفارم
تي گڏ ڪري سگهيا هئاسون. گهٽ ڳالهه نه هئي. ڀڳتن کي
پورو مان ۽ سنمان ڏيڻ لاءِ اسان رٿا ٺاهي. سنت ڪنورام
جي مورتيءَ تي اڌ راس هڪ سهڻي ٽرافي تيار ڪرائيسين.

وڏو فنڊ گڏ ڪري، هڪ طرف پرچار جي مهم چالو ڪئي ويئي، ٻئي طرف سڄي پارٽي مان انهيءَ ڏينهن لاءِ هزارين ماڻهن کي ٢ آڪٽوبر ١٩٩١ تي مهاتما گانڌيءَ جي سماڌيءَ تي اچي پهچڻ لاءِ اپيلون ڪيون ويون ۽ انهن لاءِ بندوبست رٿيو ويو. اهڙي زوردار تياريءَ ڪانگريس اوچتو وڄ ڪري ڇڏي. شري راجيو گانڌيءَ جي ڪئبنيٽ جي هڪ وزيراڻي شريمتي سروج کاپرڙي جي دليءَ ڏيڻ تي ۽ پردان منتريءَ سان ملاقات ڪرائي. سنڌس سڀ طلبون پوريون ڪرايون وينديون، شري روچيرام لالواڻي، پردان منتريءَ جي آستان تي چڙهي ويو. پردان منتريءَ ڪيس زباني خاطري ڏني ته سنڌس سڀ گهرون پوريون ڪيون وينديون. هو صاحب ڏاهي ٻار والڪر انهي خاطريءَ جو رالداڪو همت نه ڪئي، پران تياڳ ورت لان همت ڪئي اچي لاڳاپو نه والي رهيو. سنڌي جڳت نه سنڌو چالاڪي ويو. سڄو ماندار ناس جي پٺي والڪر ڏهي اچي پت پيو. سنڌي جاتي ۽ ڪم ڪندڙن کي شرمندي اٿي پلئه نه پئي. ان ڪانگريس پارٽي جي سياست ۾ وڏو سنڪٽ جو سمو آيو. شري راجيو گانڌيءَ کي قتل ڪيو ويو. هڪ ٻئي پٺيان گهوٽالا ۽ ڌماڪا ٿيندا رهيا آهن. راجنيتي حقن جي سوال کي اسان سڀ طرفان في الحال پاسيرو ڪري رکڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اڄ ڏينهن تائين وري ان ڳالهه کي ڪونه ڪوليو اٿون.

منهنجي من ۾ هميشه اها اڀلاشا رهي آهي ته سڀ جي ٻئي هيٺ اسين نون پروگرام رٿيون، ڪم جو دائرو وڌايون، ورهاڱي ڪانگريس جي سنڌي جاتيءَ جي تاريخ ۾ ڪي سهڻا باب جوڙيا وڃن. ٿوري واري ڌماڪي ۾ گهڻو ڪجهه اهڙو ڪارائو ڪم ٿيو، جنهن جو مان صرف پوري ۾ پڇتاءُ ڪري سگهندس.

ڪلا جي الڳ الڳ پهلوئن تي عالمانا مضمون پڙهيا، جن تي آيل ساهتڪارن، ڪلاڪارن ۽ خود پڙهندڙن پڻ کليل بحث ۾ حصو ورتو.

سڀا طرفان سنڌي ساهتڪارن لاءِ الڳ سيمينار ڪوٺائڻ جو چڱو سلسلو ١٩٧٤ کان شروع ٿيو، سو پڇاڙي تائين هر سال، پوءِ ٿوري ٿوري وقفي کانپوءِ قائم رهيو. اهي سيمينار ڀارت جي مکيه شهرن ۾ ۽ ڪڏهن ڪڏهن هواخوريءَ جي هنڌن تي سڏايا رهيا، جتي سنڌي ساهتڪارن جو چڱو تعداد شرڪت ڪندو هو. سنڌي ٻولي، ساهت، سڀيتا جي ڌار ڌار ڪنڊن ۽ ليکڪن سان لاڳو، مخصوص ۽ اهم وشين تي مقالا تيار ڪرايا ويندا هئا. هنن سيمينارن لاءِ مان اڪثر من پسند وشيه تي مضمون تيار ڪندو هوس. ڪافي محنت ۽ اڀياس جو وجهه ملندو هو. اهي مضمون مون اڳتي هلي ٿن ڪتابن ۾ ڇپايا. ستن مضمونن جو مجموعو، "ادب ۾ قدرن جو سوال" نالي سان مون ١٩٧٤ ۾ پنهنجي سورت پبليڪيشن طرفان ڇپايو. ١٩٨١ ۾ پنجن طويل مضمونن جو منهنجو ٻيو مجموعو، ڪونج پبليڪيشن وارن ڇپايو، جنهن کي ڀارت سرڪار جي تعليمي کاتي وٽان ١٩٨٢ ۾ ساهتڪ پرسڪار مليو. ٽيون منهنجن اهم ترين مضمونن جو سنگرهه، آرميڪ سنڌي ساهتيه پرچار سڀا وارن جو ساليانو آل انڊيا سنڌي مضمون چٽاڀيٽي ۾ پهريون نمبر آيو، جن ان کي پنهنجي منجهه ڀاڳار نالي سان ١٩٨٥ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ۽ مولڪي ٻولي ۾ گهرائي عام جلسي ۾ انعام ڏنو ۽ ستڪار ڪيو.

ليکڪ سيمينارن جي ڳالهه ڪندي، گس کان ٿورو پرڀرو

هڪ مٽر (جيڪو لالو هميشه ڳجهو رکندو آهي) کي مڃائيسين ۽ هو هر هڪ سنگيت لاءِ پيارهن سئو روپيا ڳوٺري ۾ وجهي جيڪا پيٽ ڪندا سون، تنهن ڪانسواءِ دشالو ۽ سنڌي ٽوپي پڻ سنگيتن کي پهرائيندا سين. پاڙا پٽا ۽ ڏنا سون.

دل هئي ته سنڌ ۾ ڏڌل سنگيت وارو رنگ قائم رکجي. ٻئي طرف ماڻهو وهن ۽ سنگيت ۽ سنڌن ٻولڙيا وچ واري پيڙهي تي لڳن. سازندڙ مهڙ ۾ هجن. آدرش سنڌي وديا مندر اسڪول جي کليل ميدان ۾ بندوبست مٿين ڪمولي تي رکيو ويو، پر تمام گهٽي سرديءَ ڪارڻ مٿان شاميانو اڏيو ويو.

سنگيت جو رس، مزو ۽ ذوق ٻڌائڻ جي ڳالهه نه آهي. اها اکين، ڪن، توڙي آتما جي ماڻڻ جي وسٽو آهي. گهڻي ڀاڳي سنگيت وڏي عمر جا آزمودگار ڪلاڪار هئا. انهن ابرابر هو ته ڀرت اوستا ڪارڻ، ڪن جي چمڪ ۽ لهڪ جهڪي ٿي هئي، پر پوءِ به هئن، سنڌي سنگيت جي پرمپرا سان خوب نڀايو. ڪن ته خلق کي وجد ۾ آڻيو ٿي. ٻاڻ به ٻئي لڳا، ٻولڙيا به ٻئي لڳا، اسين به ٻئي لڳاسون، حاضرين ۾ ڪي شائق ۽ شوقين به لڳا پئي. ٽن ڏينهن جو واهه جو ميلو هو. اهي ٽي ڏينهن گوئيا جا پار-پيا، جوان-جوانڙيون ۽ مائٽون راس ڏيو ٽالين، سنڌ جي امر ڪلا جو آنند ماڻيندا رهيا. سيٺ امريءَ جي فائٽو فنگر فلس جي مالڪ هري جيرام روپاڻي ۽ سنڌس سالي گوپ گولاڻيءَ جون سنگيت تي وڏيو ڪئسيٽ تيار ڪرڻ لاءِ خدمتون حاصل ڪيون هيون، جن ڏيج ناچوڙا انالي سان ٽن ڪلاڪن جي ڪئسيٽ سيٺ جي ٻنڌر هيئان تاهي تيار ڪئي آهي، جيڪا هن ڪلا کي ايندڙ نسلن لاءِ سلامت رکڻ لاءِ ڀرپور ڪوشش آهي. ميلي جي دوران سنگيت ڪلا تي سيمينار به رکيو ويو هو، جنهن ۾ ڪن ودوان ساهتڪارن هن

ناٽڪ کي اوچ ڏيارڻ لاءِ گهڻو پاڻ پتوڙيو آهي، جنهن جو ذڪر اڳواٽ ڪيو ويو آهي. لنڊن ناٽڪن جا فيسٽيول ۽ چٽاپيٽيون سڀا جي پليٽفارم تان ٿيون. اهڙا ڏهه فيسٽيول الڳ الڳ شهرن ۾ ٿي گذريا آهن. هت مان سنڌي ناٽڪ جي اوسر ۽ ان تاريخ ۾ وڃڻ نٿو چاهيان. اهو منهنجو پنهنجو وشيه آهي، پر ان جي ذڪر لاءِ هيءُ وقت ۽ جڳهه موزون نه آهي. سنڌي ناٽڪ شتابدي سال جي يادگيري مون کي دراصل اسان جي ناٽڪ لوڀي دوست شري مدن جماڻي ڏياري. پهريون سنڌي ناٽڪ، جيتري قدر لکڻ جو سوال آهي ته سنڌ جي عالم فاضل اديب مرزا قليچ بيگ ۱۸۸۰ ۾ "ليلا مجنو"، هندي ڏوهيڙن جي طرز تي، سڀاڳي ٽالي واري جڳ پرسڌ عاشقاڻي قصي جي بنياد تي لکي تيار ڪيو هو. پر جيتري سنڌي ناٽڪ جي منچ تي ڪري ڏيکارڻ جو سوال آهي ته اها سڀاڳي گهڙي سال ۱۸۹۴ ۾ آئي، جڏهن پهريون سنڌي ناٽڪ منڊلي ڊي. جي. سنڌ ڪاليج اَئميچيور ڊراميٽڪ سوسائٽيءَ مهاڀارت تان ورتل، ماستر چيتانند ڪاليداس پرياڻي جو تيار ڪيل ڌرمي ناٽڪ نل دمينتي ڪري ڏيکاريو. سنڌي ناٽڪ جي تاريخ ۾ اهو مهتوپورڻ واقعو هو. سڀا جي ڪاميٽيءَ اڳيان مون رٿ رکي ته سال ۱۹۹۴ کي سنڌي ناٽڪ رنگ منچ شتابدي سال ڪري ملهائڻ لاءِ، اسان کي سنڌي ناٽڪڪارن ۽ ناٽڪ منڊلين کي سڏ ڏيڻ گهرجي. اسان اهڙي اپيل ڪئي سڀني شامل سنسٿائن کي عرض موڪليو ته پنهنجن شهرن ۾ ناٽڪ ٽولين سان ملهي سهڻي اصولي ۾ سال ملهائين ۽ مرڪزي آفيس کي احوال موڪلين. گهڻن هنڌن تي سٺا پروگرام رٿيا ويا. دهليءَ ۾ نئين اهڙي اتسو لاءِ گوبند مالهي ۽ مون کي به نيوتو آيو ۽ اسين وڃي جشن ۾ شامل ٿياسون. سنڌو ڪلا سنگم وارن شتابدي

ٿي، مون پنهنجن مضمونن جي ڳالهه اوهان سان ڪئي. اها به ضروري هئي. اوهان کي به ٻڌائڻي هئي. هيءُ ٿي ته ٻاراڻو هٺ هو. سنڌيا طرفان ١٩٧٤ کان ١٩٩٤ جي وچين سالن ۾ پندرهن سيمينار ڪوٺايا ويا. انهن ۾ هر سيمينار پنهنجي نالي سان هو، پر جيپور جي گلابي شهر ۾ پندرهون گهرايل سيمينار (١٩٩٤) لاجواب هو. گهڻيئي اهم ۽ اتهاسڪ ڳالهيون هن سيمينار سان ڳنڍيل آهن. پهرين ڳالهه اها هئي ته هن موقعي تي وڏيرن يا ٻين مهمانن کي پاسيرو رکي، چونڊ اٽڪل سوا سؤ کن اديبن کي نيوتو ڏنو ويو هو. مراد اها هئي ته ٻين وڏيرن جا اديب ۽ عالم ٽيبل جي چوڌاري ويهي، سنڌيا جي ڪارڪ ۽ سنڌي هلچل جي مرادن ۽ مقصدن جو پورو پورو، کليل دل سان جائزو وٺن ۽ آئينده لاءِ انهن جي راهه روشن ڪن. ان وقت تي الڳ الڳ پهلوئن کان سڄاڻ اديبن کان مضمون به لکايا ويا هئا، جن جي بنياد تي هلايل بحث ڪارگر ثابت ٿيا. هن موقعي تي سنڌيا طرفان هڪ نئين شاندار روايت قائم ڪئي وئي. سنڌي ڀاشا جي ٻارهن بزرگن اديبن ۽ عالمن جو يادگار سنمان ڪيو ويو. جن سنڌ ۾ رهي ستر کان مٿي سال سنڌي ڀاشا ۽ ساهت جي سيوا ڪئي هئي. هر هڪ کي سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي وڏي سيوا لاءِ ٻارهن سؤ روپين جي ڳوٿري، قدر شناسيءَ جو مانپتر، سنڌي ٽوپي خاص تيار ڪيل ٽرافي ۽ دشالو پيش ڪيو ويو. سنڌين سنمان راجستان جي گورنر بلرام ڀڳت جي هٿان ٿيڻو هو، پر سندس اوچتو دهليءَ وڃڻ ڪري، راجستان يونيورسٽي جي وائيس چانسيلر مسٽر آر. اين. سنگهه اها رسم ادا ڪئي.

سال ١٩٩٤ سنڌي جاتيءَ جي اتهاس ۾ تاريخي اهميت رکي ٿو. اهو سنڌي ناٽڪ منچ جو شتابدي سال آهي. سنڌيا سنڌي

جو مهورت ڪندي، سنڌي ڪلاڪارن کي واڌايون ڏنيون، جن ورهاڱي جي ڀاري ڏکي کي جذب ڪري، ناٽڪ ڪلا جي سرجڻ ۾ پاڻ کي رڌل رکيو هو. فلم دنيا جو پرسڌ اداڪار اي. ڪي. هنگل مهورتي جلسي ۾ مکيه مهمان جي حيثيت ۾ حاضر هو، جنهن سنڌين کي پنهنجي ٻولي، ساهت ۽ ڪلا کي جيوت رکڻ جي ڪوشش لاءِ ساراهيو ۽ اُتساهيو. موقعي تي صدارت ڪرڻ جو شرف مونکي مليو. ٻئي مهمان هٿان چونڊهن ڪلاڪارن کي سنمانت ڪرايو ويو. دهلن - دمامن ۽ شهنائين سان مهورت جي شروعات ٿي. پڇاڙيءَ جو پڻ ڪلاڪار ۽ حاضرين شهنائين ۽ دهلن جي گونج تي بي سڌ نچي اچندا رهيا. مٿان جو وري اچي مينگهه ملهار جي مهر ٿي، ته پوءِ ڄڻ مولائي جا نعرا هڻندا، سڀ پنهنجي ماڳ راهي ٿيا.

سنڌي ٻولي کي وسيع ۽ گهڻ ڪندو بڻائڻ لاءِ، جاتيءَ جي ٻن مکيه طبقن- سنڌي نوجوان ۽ سنڌي استرين کي پڻ سنڌيت جي ڌارا ۾ ڇڪي اچڻ تي منهنجي دلي خواهش هئي. انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ سڀا جي جوڙجڪ ۾ انهي وڀاڳ پڻ جوڙيا ويا ۽ انهن لاءِ الڳ سيڪريٽري پڻ مقرر ڪيا ويندا هئا. ۱۹۸۰ ۾ وڃي ان ڏس ۾ سفلتا به ملي. ۲۶ ۽ ۲۷ جنوريءَ تي احمدآباد ۾ پهريون اکل ڀارت سنڌي نوجوان سيمينار ڪوٺايو ويو، جيڪو نهايت سوڀارو ٿيو. ايندڙ سالن ۾ ٿوري ٿوري وڇوٽيءَ ڪانپوءِ ڪل ڇهه نوجوان سيمينار ڪوٺايا ويا آهن. پهريون سيمينار، ارڙهين اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن وقت الور ۾ ٿيو، جيڪو شري ڪرشن کٽواڻي، ۽ الور جي ٻين سائين جي همت ۽ اُتساهه سان ڪوٺايو ويو هو. هن سميلن وقت ته استرين جي پڻ خاص الڳ بيٺڪ

سال جو اُتسؤ شاندار نموني ٿيو. اڪالڪين جو ميلو لڳايو، جنهن ۾ مڪاني ناٽڪ ٽولين ڀاڱو ورتو. ٻين ڪلاڪارن جو جو سنمان ڪيو ويو. انعام رقم، ٽرافي ۽ دشالو پيش ڪيو ويو. اُتسؤ سرڳواسي مهان ڪلاڪار شري جيون گرسهاڻي کي ارپت ڪيو ويو هو. شتابدي جشن جو آخرين ۽ اکل ڀارت سطح تي پروگرام، سڀا طرفان اسان ناگپور ۾ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، جو اُن ان جي شامل سنسٿا سنڌي ساهت سڀا (ناگپور) اسان کي ڦرمانتو لوتو موڪليو هو.

شتابدي اُتسؤ اسان وڏي پيماني تي ملهائڻ جو پروگرام ٺاهيو، جنهن ۾ اسان مکيه طور ٻه اسم رٿيا - هڪ طرف، سنڌي ۽ جا ورهاڱي کانپوءِ پيش ڪيل بهترين اعليٰ ناٽڪ ڪرڻ جو وچار ڪيوسين، جنهن لاءِ ڀارت جي جدا جدا شهرن جي بهترين ٽولين کي اوتو ڏنائي گهرايوسين ۽ ٻئي طرف، جنهن ۱۹۹۴ ۾ اسان ساهتڪ کيتر جي ٻارهن اعليٰ هستين جو پيڪمدار سنمان ڪري هڪ پرمپرا ٺاهي هئي، اُن هن الهاسڪ موقعي تي پڻ ناٽڪ کيتر ۾ اسان اهڙي شاندار روايت قائم ڪرڻ ٿي گهري. سنڌي ناٽڪ لوڪ ۽ سنڌي رنگمنچ جي چوٽي مهارٿين، جن ورهاڱي کانپوءِ جي اٽڪل پنجاهه سالن ۾، سنڌي ناٽڪ ۽ رنگمنچ جا گهڙا پريا هئا، تن جو ساڳئي شاندار نموني سنمان ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو. خاص ٽرافي ٺهرائي وئي، سهڻو مانپتر تيار ڪيو ويو، هرهڪ ڪلاڪار لاءِ ٻارهن سؤ روپين جي ڳوٿري به تيار ڪئي وئي. انهيءَ کانسواءِ سنڌي ٽوپي ۽ دشالو پيش ڪيو ويو.

ڇهين کان اٺين جنوري ۱۹۹۵، ٽن ڏينهن جو جلسو، ناگپور جي بهترين ڊاڪٽر وسنتراوءِ ديشپانڊي هال ۾ شروع ٿيو. مرهٽي منچ جي نامور ناٽڪڪار مهيش ايلڪنچوار شتابدي اُتسؤ

١٩٩٦ ۽ ١٩٩٧ کان اهو ڏينهن سڀا طرفان به زور شور سان ملهايو ويو آهي. ٻن ٽن سنسٿائن به اپيل جو آدر ڪري، پنهنجن شهرن ۾ ملهائڻ جي شروعات ڪئي آهي. هنن پروگرامن ۾ ايندڙ پيڙهيءَ وارن ۾ قوميت ۽ سنڌيت جي ڀاونا جاڳائڻ وارا آئٽم رکيا ويندا آهن، جن ۾ اسڪولي ۽ ڪاليجي نوجوان ڀاڱو وٺندا ۽ پنهنجي ڪلا جو جوهر ڏيکاريندا آهن.

مون سنڌيت جي هلچل ۽ سڀا جي وهنوارڪ ڪم ۾ زندگيءَ جو گهڻي ۾ گهڻو وقت، شڪتي ۽ وچار ارپڻ ڪيو آهي. حساب ڪتاب نه ڪونه رکيو اٿم پر ٿلهي تخميني پٽاندڙ منهنجو اسي سيڪڙو وقت، شڪتي ۽ ٻڌي پنهنجن آدرشن جي پاڻ پٺيان ويتيت ٿيو آهي، انهن ڪري پنهنجي خانگي ۽ شخصي معاملن ڏي گهٽ ئي ڌيان ڏنو اٿم. ساهتڪ مواد جي مقدار جي لحاظ کان اڏو وڌو يوگدان به ڏنو اٿم. ٽيهن اصلوڪا ڪتاب ڇپيا اٿم. ٻه-ٽي ڇاپي لاءِ تيار ٿي ڪري رکيا اٿم. ٽي پستڪ ترجمو ڪيا اٿم، جن ۾ هڪڙو **ماءُ** نالي سان جڳ مشهور روسي انقلابي ليکڪ **مڪسم گورڪي** جو ساڳئي نالي وارو ناولٽ آهي. ٻيو ڀارت جي نامور مشهور ليکڪ **ملڪ راجا آنند** جي جڳ مشهور ناول **ڪولي** جو الٿو آهي ۽ ٽيون "مرهٽي ساهتيه جي تاريخ" جو ترجمو آهي، جيڪو مرڪزي ساهتيه اڪادميءَ جي آڇ تي تيار ڪيو ويو آهي. ساهتيه اڪادميءَ جي آڇ تي مون ٻه ٻيا مجموعا پڻ تيار ڪيا آهن - هڪڙو آهي **سنڌي چونڊ مضمون** ۽ ٻيو آهي **سنڌي چونڊ لوڪ ڪهاڻيون**.

ساهتڪ رچنيءَ ۾ ڪهاڻي منهنجي خاص ۽ پريه پسند آهي. انڪل مٿو سؤ کن ڪهاڻيون لکيون اٿم، جن مان

ڪوٺائي وئي هئي، جنهن ۾ ڪافي پئسن ڀاڱو ورتو. ان ڏهين سمپلن جي خصوصيت اها به هئي ته مهورت سنڌي جاتيءَ جي هڪ مهان شيوڪ **دوارڪي سندراڻيءَ** ڪيو، جنهن کي سنڌس اعليٰ شيوائن ڪري هنگر **سي سي** انعام مليو هو. هنديءَ جو پرسٽ ڪوي شو منگل سنگه، "سومن" مکيه مهمان طور آيو هو. ڇهون آخرين اکل ڀارت سطح جو سنڌي نوجوان سيميمنار، سنڌي ڀڳت ميلي جي موقعي (١٩٩٢) تي ٿيو. ڏاڍو ڪامياب ويو. اکل ڀارت سنڌي نوجوان سڀا ڀرپا ڪرڻ جو فيصلو ورتو ويو. هڪ نوجوان **اشوڪ وڌياڻيءَ** کي سنسٿا جو سيڪريٽري ڪري چونڊيو ويو. ميمبر ڪرڻ جي به هتان شروعات ٿي ۽ سنسٿا جي جوڙجڪ جو مسودو ٺاهڻ ڀاجت خاڪو به تيار ڪيو ويو. سنڌي نوجوان سڀا طرفان دهليءَ ۾ دوردرشن خلاف زوردار مظاهرو به ڪيو ويو. سڀا جي شاخ دهليءَ ۾ به ڀرپا ڪئي وئي. ٿوري وقت ۾ شري اشوڪ وڌياڻيءَ اهڙو رخ ڏيکاريو، جو سنسٿا اڳتي وڌي نه سگهي. هو سڀا جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ توڙي نوجوان سڀا جي سيڪريٽري پد تان استعيفا ڏئي هليو ويو. سڀا انهيءَ ڪارڻ کي في الحال التي ۾ رهڻ ڏنو.

سنڌي نوجوان طبقي جي سڀاڳيءَ ڌيان اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا وچن-بد آهي. ان سوال تي گهڻو سوچ ڪري ڪاروباري ڪاميٽي، ١ آڪٽوبر 1995 واري ميٽنگ ۾ ڪوٺايل ميڙ ۾ هڪ اهم فيصلو ورتو ته **شهيد هيمون ڪالاڻي** جو شهادت ڏينهن، **٢١ جنوري** هر سال سنڌي نوجوان ڏينهن ڪري سڀا طرفان به ملهايو وڃي ۽ ٻين سنڌي سنسٿائن کي پڻ اهو ڏينهن ملهائڻ لاءِ اپيل ڪئي وڃي. ان فيصلي مطابق

سنڌي ٻوليءَ ۾ منهنجي جملي دان لي ڏهه هزار روڪ ۽ ٽرافي ملي. تازو "ڀارتيه ڀاشا پرشد" وارن منهنجي ڪهاڻين جي مجموعي "اوهين سڀ ننگا آهيو" کي سنڌيءَ ۾ پوئين ٽن سالن لاءِ بهترين رچنا چاٽائي، مولڪي ٽرافي ۽ پندرهن هزار روڪ انعام پڌرو ڪيو ۽ ڪلڪتي ۾ گهرائي (فيبروري ١٩٩٧) انعام ڏنو ۽ سنمان ڪيو.

منهنجو اهو وشواس ڪڏهن ڪونه رهيو آهي ته جيڪو ليکڪ گهڻو ٿو لکي، اهو سٺو يا اعليٰ ليکڪ آهي، تنهن ڪري گهڻو لکڻ جي موهه ۾ مان ڪڏهن به ڪونه ڦاٿو آهيان. تاريخ ٻڌائي ٿي ته ڪي اهڙا به ليکڪ هئا، جن سوين پستڪ لکيا، پر اتهاس ۾ سندن ذڪر به ڪونه ٿيو. ٻئي طرف ڪي ليکڪ اهڙا به هئا، جيڪي هڪ-ٻن رچنائن لکڻ تي ئي اتهاس ۾ امر ٿي ويا. هرو ڀرو پنهنجو نالو ڇاپي ۾ ڏسڻ، اهڙو حرص به ڪونه رهيو اٿم. جيڪي لکان، سو هرو ڀرو ته ڇپجڻ گهرجي، اهڙي ترشنا کان به پري رهيو آهيان. دراصل منهنجي تخليقي پرڪريا ڪجهه اوُر آهي. ڪو واقعو، ڪو وچار، ڪو ڪردار، ڪا ڳالهه، ڪو آزمودو، ڪو تصور، ڪو نڪتو يا ٻيو ڪجهه به اهڙو، جيڪو من يا ذهن کي ڇهي وٺي ۽ سوچ جون لهرون پيدا ڪري ۽ تخليق لاءِ آماده ڪري، ان کي مان سانڍيي گهمندو آهيان، ذهن ۾ ان جي پرورش ڪندو آهيان، ٻج کي ٻوٽي جو آڪار ڏيڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. ڪيترا اٿيل وچار يا جذبا، سالي اظهار کان اڳ ئي مرجهائجي ويندا آهن، قد پائي ڪونه سگهندا آهن، پر جي ڪو اسرڻ جي خواهش ڏيکاريندو آهي ته پوءِ مان ان کي تصور جي پرن تي اڏائيندو آهيان. ان کي وڌڻ ڦهلجڻ ۽ پاڙ کوڙڻ ۾ مدد ڪندو

ڪيترائون منهنجون چئن ڪهاڻي سنگرهن ۾ اچي چڪيون آهن، جيڪي آهن: هوءِ (١٩٥٦)، درد، جو دل ۾ سمائجي نه سگهيو (١٩٦٦)، نئين ليلا، نئون مجنو (١٩٨٧) ۽ اوهين سڀ ننگا آهيو (١٩٩٣). سٺ ۽ ستر واري ڏهاڪي ۾ مون ٽيليا ناٽڪ پڻ لکيا هئا، جن مان اٺ گڏ ڪري، "سوريءَ سڏ ڪيو" نالي مجموعي ۾ ڇپايا هئم (١٩٧٢). هڪڙي ٻي منهنجي اهم رچنا آهي - "سنڌي ڪهاڻي ورهاڱي بعد"، جيڪو سنڌي ڪهاڻيءَ تي هڪ طويل مقالو آهي، جنهن ۾ ورهاڱي کان اڳ ۽ خاص طور ورهاڱي کانپوءِ جي سنڌي ڪهاڻيءَ جو تفصيلي تنقيدي جائزو ورتو ويو آهي. اهو ڪافي سراهيو ويو آهي ۽ سنڌي طور تي ڪم ايندو آهي. تنهن کانسواءِ انيڪ ليک / مضمون ۽ ٻيون رچنائون، جيڪي سنڌي مخزنن، رسالن ۽ اخبارن ۾ پنجاهه سالن کان ڇپبا رهيا آهن، تن جو نه ڪو ڳاڻاٽو ئي ڪونه آهي؛ سون ۾ ٿي سگهن ٿا. انگريزي ڀاشا ۾ پڻ مون گهڻو لکيو آهي ۽ مخزنن توڙي معياري اخبارن ۾ شايع ٿيندو رهيو آهي.

انعامن جي فصل مان به منهنجي جهول ۾ ٿورو حصو آيو آهي. هن مليل انعامن جو مون هن کان اڳ ذڪر ڪيو آهي. انهن کانسواءِ ٻيا به ڪي انعام منهنجي پلئه پيا آهن. سڀا جي پليٽفارم تان جيڪو ساهتڪ دين لاءِ انعام شري هورجمل منگهناڻيءَ طرفان سال ١٩٨٢ کان ٻرپا ڪيو ويو هو، اهو انعام مونکي ١٩٨٦ ۾ عطا ڪيو ويو. مهاراشٽرا راڄيه سنڌي ساهتيه اڪادميءَ طرفان مونکي ٻه دفعا پرسڪار ملي چڪو آهي. ١٩٨٧ ۾ سال جي بهترين پستڪ لاءِ مونکي منهنجي مضمونن جي مجموعي "پيهي منجهه پاتار" لاءِ ڏهه هزار رپيا انعام ۽ ٽرافي ملي ۽ سال ١٩٩٤ ۾ مهاراشٽرا اڪادميءَ طرفان

ليکڪ جي پنهنجي قوت ۽ ڏات سان واسطو رکي ٿي، جيڪا سنڌي وٽ ساڳئي مقدار واري نه آهي.

منهنجي تخليقي قوت جي ڳالهه لکڻي آهي ته پوءِ هيءَ به ڳالهه اوهان کي ٻڌائي ڇڏيان. منهنجن دوستن ۽ گهڻن کي اڄ ڏينهن تائين اها فرمائتي شڪايت آهي ته مون پنهنجي رچنائمڪ شڪتيءَ کي سنستائي ۽ راڄنيتڪ ڪارڻ لئي قربان ڪري ڇڏيو آهي، ضايع ڪيو آهي. شايد هو پنهنجي ڪٿ ۾ صحيح به هجن، پر مون کي ائين هرگز نه لڳو آهي. مون پنهنجو جيون، پنهنجي شڪتي ڪنهن آدرش پٺيان ڏني آهي، تنهن کي ضايع قرار ڏيڻ، منهنجي سمجهه ۾ ناسمجهي آهي. هيڏو ڪارڻ ڪندي اڄ به وهاڻو ڪن ڪتاب ته لکيا اٿم. ڇا اهي حاصلات گهٽ آهي؟ ٻين گهڻن اهترو حاصل ڪيو آهي؟ مون کي پورن سنتوش آهي. پنهنجن رچنائن جي لسٽ ۾ اگر ڏهاڪو کن ٻيا به ڪتاب ڪٺي جوڙيان ها ۽ ٻئي طرف پنهنجي انيڙي قرباني (رچنائمڪ ڪارڻ) جي لستجي ۾ ڏسان ويٺو ته منهنجي اماڻي ڪوشش سان سنڌي جاتي، ڀاشا، سڀيتا ۽ ساهت کي جيڪو ٿورو لاڀ مليو آهي، سو مون لاءِ وڏيڪ قيمتي آهي، فخر جو باعث آهي. شخصي شان، مرتبي، سهاري پڻ سنتوش ڪان جاتيءَ جي مان-مرتبي، ڀاشا ۽ ساهت جي وجود ۽ سلامتيءَ لاءِ ڪارڻ وڏيڪ ملهائتو ۽ آنند ڏيڻ جوڳو اٿم.

شخصي معاذ لي ٻيو پهلو آهي، منهنجي خانگي زندگي- پريوارڪ جيون جو ڪيتر، جنهن ۾ پڻ مون پنهنجي طرفان ڪجهه ڪوتاهي ڪئي آهي، پر منهنجي اڌ شريڪي، سويتا ۽ منهنجن ٻن پٽن ڪڏهن به اهڙي لڪه پوڙ نه ڏني آهي. سويتا ڪڏهن رنجش جو اظهار ڪيو آهي، جيڪو ڪن-ساعت

آهيان، جنهن پنهنجي قوت ۽ قدامت جو احساس منهنجي اڳيان ڪنهن حد تائين اظهاري پڌاري سگهي. اهو احساس پڻ پورن يا سؤ ٽڪا چٽو نه به هجي؛ اهو ڌنڌلو ئي سهي، پر ممڪن جي اڳيان جي هڪ سڄل آڪار ٺهي بيهي ٿو ته پوءِ هو ان کي پنهنجن تخليقي قوتن سان مڪمل بڻائي، سهڻي رچنا جو نرماڻ ڪري سگهي ٿو.

هت مان هڪ ٻي ڳالهه به ڪرڻ ٿو گهران، جيڪا منهنجي پنهنجي نجي خصلت آهي. جڏهن منهنجي تصور ۾ ڪنهن رچنا جو چٽ اڀري اچي ٿو، ته پوءِ مان لکڻ تي ويهندو آهيان ۽ اهو به ضروري ڪونهي ته مان هڪ وهڪ ۾ ڪا رچنا پوري ڪري اٿان. ائين به ٿيندو آهي ته قلم ڪٿي اٽڪي چرڻ کان لاچاري وارو ٿيندو آهي. مان زوري لکڻ جي ڪوشش نه ڪندو آهيان. پل ڪٿي ٻه-ٽي دفعا ناغو (interval) ٿئي، مان پر ڪونه ٿيندو آهيان. هونئن به ڪنهن به ڳالهه ۾ زور ڪرڻ يا زبردستيءَ کان ڪم وٺڻ منهنجي فطرت ۾ نه آهي. جڏهن هڪ دفعو رچنا لکجي تيار ٿي ويندي آهي، مان يڪدم ڇپڻ لاءِ ڪونه ڏيندو آهيان. سنواري سڌاري ۽ سوڌي ٻيو دفعو ته ضرور لکندو آهيان. جي اڃا به من ۽ ذهن کي چيز نه آڙي ته ٽيون دفعو به لکڻ کان آر نه ڪندو آهيان. اها ريت هروڀرو سڀني رچنائن سان لاڳو نه آهي. منهنجو مت اهو آهي ته ڇپڻ لاءِ اها چيز (لکيت) ڏجي، جيڪا پهرين خود پاڻ کي پسند پوي...... ۽ مان انهن ماڻهن (خالقيندڙن) مان نه آهيان، جن کي پنهنجو ڪاڻو ٻار به ڏاڍو سهڻو لڳندو آهي - پيارو پڻ هجي؛ پر بدصورت کي خوبصورت چوڻ پاڻ کي ٺڳڻ آهي. منهنجو اهو ئي آدرش رهيو آهي ته ٿورو لکان، پر سٺو لکان. سٺي جو معيار برابر هر هڪ جو پنهنجو آهي ۽ سٺي جي نسبت هرهڪ

هائوسنگ بورڊ جي آدرش نگر ڪالوني (ورلي) ۾ ٻن رومن واري جڳهه ۾ اچي ٽڪاڻيڪا ٿياسون. هتان ئي ٽنهي پٽ پيار جي شادي ڪري، پنهنجي پنهنجي ونيءَ وٺي، وڃي الڳ گهرن ۾ رهيا آهن. انڪل ٽيهارو سال مون جڳهين ٺهرائڻ جو ڌنڌو ڪيو، پر پاڻ ٻن رومن واري ننڍڙي مڪان ۾ ئي اڄ تائين رهيو پيو آهيان. مون ڪڏهن به هيرا ڦيري ڪرڻ کان بلڪل پاسو ڪيو آهي. سوڀتا ۽ مونکي ان لاءِ ڪڏهن به قسم جو ارمان ڪونهي. بلڪ فخر جو احساس آهي. هوءَ به سنتوشي آهي. چوندي آهي، جڏهن اسين بئرڪ ٽائيپ گهرن ۾ رهندا هئاسون، جتي ڪوئا پيا هڪ ٻئي پٺيان ڇتين ۾ ڊوڙندا هئا، تڏهن مون "سائينءَ کان هڪ ئي ڳالهه گهري هئي ته مونکي سيمنٽ ڇت وارو گهر ڏي. "سائينءَ" منهنجو عرض اگهايو، هاڻي مونکي ڪجهه ڪونه کپي. مان هن گهر ۾ بلڪل خوش آهيان، جتان اسان جا سڀ ڪارج پورا ٿيا آهن. هوءَ ڌرمي خيالن جي آهي. سندس مک تي هميشه اهي اکر هوندا آهن: "سائين تنهنجا لک لک شڪرانا.... سڀڪجهه ڏنو اٿيئي، بخشي ڏي... پنهنجي هلنديءَ هلائج..."

اسانجو هڪڙو ننڍڙو پريوار آهي. ٽن پٽن جا نالا ته مٿي ڄاڻايا اٿم، جن مان وڏو ۽ وچون ڊبل گريجوئيٽ آهن (آرٽ شاستر ۽ فلاسافيءَ ۾)، ننڍو صرف گريجوئيٽ آهي. نمبروار سندن پتنيون آهن - ساوتا، سپيتا ۽ سنگيتا. پهريون ٻه وري به ڊبل گريجوئيٽ آهن (اتهاس ۽ سائڪالاجي) ۽ ڪاليجن ۾ پڙهائينديون آهن. ننڍي گريجوئيٽ ۽ گهر ڌڻياڻي آهي. ٽي پوٽا آهن: آلش، اڪالت ۽ سڌارٿ ۽ ٻه پوٽيون آهن: ترووها ۽ ديپا، جن ۾ پهريان ٻه ڪاليج ۾ ۽ پويان ٽيئي ٻار اسڪول ۾ تعليم وٺندا آهن. تيرهن ڀاتين جو هيءُ ڪٽنب

لاءِ روحاني لائين محدود هوندو آهي، ٻاقي ٻيءَ طرح هن
ٻانهن کي، ٻارن کي ۽ خود مونکي سنڀالي رکڻ ۾ ٿي پرسنتا
پائي ۽ جيون جي سڦلتا ڄاڻي آهي، منهنجي هر قسم جي
بيپرواهي، رڪاوٽ ۽ غفلت کي گهڻي ڀاڳي نظرانداز ڪيو آهي
ٻيا وڌ ۾ وڌ هلڪي منهن گهٽائڻ لائين محدود رکيو آهي.
مان انهن اصل قبول ڪونہ ڪندس تہ مون سوامتا ۽ سندس
ڪکہ مان ڄاول ٽن شهزادن کي پنهنجو پيار نہ ڏنو آهي.
ڪين مون ڀرپور پيار ڪيو آهي. ان جي اظهار جو طور طريقو
ڀاڻ ٻين کي سگهي ٿو. ٻاقي إها حقيقت آهي تہ مان ڪين
شخصي سطح تي گهڻو وقت ۽ ڌيان نہ ڏيئي سگهيو آهيان.
ٻر ان ڳالهہ جي ڪمي سندن ماءُ اهڙي تہ خوبيءَ سان پوري
ڪري ڇڏي آهي جو ڪڏهن بہ شڪايت تہ ڇڏيو، ٻر زبان
لوڙي ڇهري تي لکہ بہ ڪالہ ڏيکاري آئن. ماءُ جي أسيمت
پيار، شيوا ۽ قربانيءَ جو فائدو ۽ لاڀ منهنجي جهولي ۾ بہ
پيو آهي، جو ٻار تہ ڪيس اصل پوڄيندا آهن، پر مونکي بہ
بيحد گهڻو پيار ۽ عزت ڏيندا آهن، ايتري حد تائين جو ڪڏهن
سوامتا مون تي ڪاوڙجي ويندي آهي تہ ٻڌو ائم (سوامتا ٿي،
مونکي ٻڌائيندي آهي) تہ ٻار کيس چوندا آهن: "تون ڀلي
اسان تي ڪيترو بہ غصو ڪر، پر پاپا کي ڪجهہ بہ نہ چوندي
ڪر." هن کان وڌيڪ، مونکي ٻيا ڪهڙا سوڀن ٻڌن جا انعام
گهرجن؟ مونکي سچو آنند ۽ دل جي راحت ملي آهي. ڪڏهن
ٻيت کي تہ انهن بہ چوندو ٻڌو ائم تہ ٻئي جنم ۾ بہ اسان کي
هيءَ ٻيءَ ملي.

اسان ٽنهين ٻچن - أسلوب، أرون ۽ رويءَ کي سادگيءَ سان
پاليو آهي. ٻر هر انهي وڏي گهرج جو پورائو ڪيو آهي.
ٻهرين تہ ڪيئن گهرن ۾ زندگي اسر ڪئيسين. ١٩٦٢ کانپوءِ

ٽوڙي ڇوهر سان ڪيل، سالن جي لڳاتار وچن ـ ٻڌا ترڪ ڪري ڇڏي.

هن موقعي تي اسان کي اچا ۽ وڏا ڪ خوشي ان ڳالهه جي آهي ته اسان جي پياري ”اُمان“ ۽ ”مما“ سويتا، جنهن جو مطلب آهي سورج (سج)، پنهنجي ٻنهي کي ڀوري جيون ساٿ ڏنو آهي. هوءَ به ٧٣ سالن جي ڄمار ۾ پهتي آهي ۽ چار پوٽيون جيون ملهائڻ واري آهي. هوءَ پوري پريوار لاءِ سنيهه جي ڇٽري آهي، اسانجو قوهارو آهي. سندس سچي دل سان ڪيل پرارٿنا ۽ آسيس اسان جي ڍال آهي ۽ اسان مٿان شانتي ۽ خوشيءَ جي برکا ڪندي آهي. هن موقعي تي جي اوهين اسان کي اچي درشن ڏيندا، ۽ گڏجي واهي اسان سان ڀوڄن ورتائيندا ته اسان کي بيحد خوشي ٿيندي. هن دعوت تي سڀني ٻارن جا نالا ڇپيل آهن.

ڪيترن اميتي کان ٻاهر جي مٽرن جا خط، ٽيليفون ۽ تارون رستي دل ڀرائيندڙ سنديش آيا. اميتي ۾ رٿيل جشن ۾ اسان لاءِ انڪل ڏيڍ سؤ کن ساهتڪار، ڪلاڪار، ودوان ۽ ٻيا دوست ۽ عزيز شامل ٿيا، جن گڏجي ڪالهو ڪاٽو. هن موقعي تي ڪن دلبر دوستن شبد اچارن جا ٻه اکر به ڳالهايا، جن ۾ خاص هئا: اي. ڪي. هنگل (فلمي ستارو)، گوبند مالهي (مشهور ساهتڪار)، پرڪاش ڀاردواج (جولش ودي جو ڄاڻو)، گهنشام واسواڻي (سنگيتڪار) ۽ ٻيا.

هن سال جو ٻيو اهم واقعو هو، سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا طرفان سڏايل ويهون اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن ۽ سنڌي هلچل جي چاليهين سالگره جو اُسو، جيڪو جئپور جي گلابي شهر ۾ ملهايو ويو، جتي هلچل جي چاليهن سالن جي اتهاس جي پردرشني پڻ رکي وئي هئي. ٻه سؤ چواله سنڌي

پيدا خوش ۽ ساز سلوڪت ۾ رهندو آهي، جيڪا منهنجي لاءِ هڪ نعمت ۽ مسرت جي شيءِ آهي. ٻيرهن ٻي الڳ جو منگهڻ اسان کي ڏڻگيندو ڪونه آهي. سڀئي هڪٻئي ڏانهن تمام محبتي ۽ مهربان آهن. اڪثر هفتي جي پڇاڙيءَ ۾ سڄو پريوار هڪ هنڌ ملندو آهي، ڪل خوشيءَ ۾ ڪاڏو ڪاڻي، پنهنجي پنهنجي گهر ڏانهن راهي ٿيندو آهي. هيءَ منهنجي لاءِ خوشيءَ جو خزانو آهي.

1997 جو سال منهنجي لاءِ تمام اهميت وارو سال رهيو آهي. ڪيترن اهم ڳالهيون هن سال ۾ ٿيون آهن: ٣، جنوريءَ تي مون پنهنجي جيون جا ٧٥ سال پورا ڪيا. منهنجن ٻارن پنهنجر سالگرهه ملهائڻ جو پروگرام ٺاهي، انڪل ٻن سون ماڻهن ۽ مترن کي دعوتنامو موڪليو، جنهن ۾ ڪجهه هن ريت لکيائون: اسان جي خوشي، حدون ٽپي پار ڪري وئي آهي. اسان جي پيءُ ڪيرت، جنهن کي پٽ ۽ ڌيئرون پاپا ۽ پوٽا ۽ پوٽيون دادا ڪري ڪوٺيندا آهن، پنهنجي گوناگون زندگيءَ جا ٧٥ سال پورا ڪيا آهن. سندس چمڪندڙ چهري مان ڪاميابي ۽ سنتوش جون جهلڪون پسجي سگهجن ٿيون. هن ٣، جنوري ١٩٢٢ کان ٢، جنوري ١٩٩٧ تائين ٧٥ سالن جو سفر پورو ڪيو آهي. هو جيون جا ٽي ورق پورا ڪري، ڀارتي فلسفي موجب، چوٿين ورق - **سنياس** ۾ پرويش ڪري رهيو آهي، جنهن جو مطلب آهي سنسار جو تياڳ. پر هو ڪرم جو پتلو آهي. پنهنجي سڀ شيوا ڪارڻ، هو سک-آرام ۽ شانتمئه اڪانت ۾ رهڻ جو حقدار آهي. پر اسان جي پريوار ۾ اهو عالم آشڪار آهي ته نڪو هو ٿو چاهي ۽ نڪو اسين، سندس ٻار ٿا چاهيون ته هو سرگرم جيون جي مارگ تان هٽي وڃي ۽ جاني

منهنجي من ۾ ٻيو انديشو اِهو به هو ته جي اڄ اسين سڀا جي لاءِ ٻيءَ قطار ۾ اڳواڻي ڪندڙ سنسٿا نٿا تيار ڪريون ته پوءِ امڪان آهي، ته ڪنهن به وقت خال پيدا ٿيڻ تي سنسٿا جو پاسو ڊهي اچي پٽ پوي. ڪنهن کي ته اڳيان آڻڻو آهي، جنهن جوت جلندي رهي. هيءَ ئي وقت آهي جو ڳڻ ڳوت ڪري، ڪنهن هڪ ارجستي اديب کي اڳيان ڪري، جوابداريون مٿس رکون، جنهن ڪنهن به اوچتي حادثي ڪارڻ سڀا جي اڳواڻيءَ ۾ خال نه پيدا ٿئي. مونکي به چار اهڙا ايماندار، ڪارڪن نظر ۾ هئا، جن ۾ قوتون جهجهيون آهن، صرف وشواس ۽ ساهس جي ڪمي آهي. انهن ساٿين بابت پڻ چڱي ڳڻ ڳوت ڪري، مون آخر سندر اگناڻيءَ تي پنهنجون اکيون ڄمايون. پر هُو ٿوريءَ ليل لڳڻ ئي نه ڏئي. مون هن سان دوستاڻي لکپڙهه جاري رکي. پوري حالت کيس سمجهائي ۽ زور ڀريو ته هُو سڀا جي جوابداري هٿ ۾ کڻي، ڇاڪاڻ ته مون پاڻ بابت پڪو نشچو ڪري ڇڏيو آهي ته ، ڪنهن به حالت ۾ سڀا جي صدارت قبول نه ڪندس. اِهو ڄڻ هڪڙو ڌڪو به هو. آخر تائين آنا ڪاني ڪندو رهيو. مون کيس اِهو به وچن ڏنو ته مان پرڌان پد تي نه هوندي به، سڀا جو اهڙو ئي ڪارج ڪندو رهندس، جهڙو هاڻي ڪري رهيو آهيان. چيائين: ”ڇت ڏيئي، تون ڪاٺ منهنجي ڪلهي تي ٿو رکڻ چاهين!“ مون چيو: ”سندر، هيترن سالن ۾ تو ڪيرت کي اهڙي امولي سڃاتو آهي؟ هڪڙو سال آزمائي ڏس. اگر مان پنهنجي قول ۾ پورو نه پوان ته تون سال ڪانپوءِ استعيفا ڏيئي وڃجانءِ. مان وري توکان واڳون وٺندس....“ قصو ڪوتاهه، مون مالهيءَ ۽ ٻين وڏهن ساٿين کان پڻ سندر اگناڻيءَ جي نالي لاءِ رضامندي ورتي. سڀا جي جنرل باڊي، جنهن ۾ ڪاروباري ڪاميٽيءَ جا ميمبر ۽

ساهتڪارن، ڪلاڪارن، ودوانن ۽ ٻين سنڌيت جي شيدائن کي خاص دعوت ڏئي گهرايو هو ته، چاليهن سالن جي هلچل جو تنقيدي جائزو وٺي ڪمين ڪوتاهين ڏي چٽو ڪري، آئيندي لاءِ راهه روشن ڪن. هن موقعي لاءِ، مون پنهنجي اندر ۾ هڪڙو اهم فيصلو وٺي ڇڏيو هو. سڀا جي ٣٧ سالن جي سنسٿائي وجود جو اڪيلو طور اڏ وقت مان سڀا جي صدارتي پد تي رهي چڪو هوس. مون گذريل ٻن ٽن سالن کان محسوس پئي ڪيو ته اهو پد ڪنهن ٻئي لائق ۽ قابل نوجوان ساهتڪار کي ملڻ گهرجي، جنهن لاءِ مون وٽ ٻه ڪارڻ هئا. هڪ اهو ته ڪنهن به سنسٿا جي مکيه پد تي (باوجود لائقيءَ جي) اڪيلو ڏو مدو نه رهڻ گهرجي، جو ائين سمجهڻ ۾ اچي ٿو ته مان انهيءَ پد کي چنبڙي پيو آهيان ۽ گاديءَ وارو چنبڙيو ويٺو آهيان. گذريل ٻن ٽن سالن ۾ مون پنهنجن تمام ويجهن هم-ڪم ڪندڙ ساٿين سان پڻ ان سلسلي ۾ پنهنجا ويچار ونڊيا، پر گهڻو ڪري سڀني منهنجي ان رٿ کي اسوڪار پئي ڪيو، اهو دليل ڏئي ته پهرين اهڙي پد کي سنڀالڻ لاءِ، ڪنهن ساٿيءَ کي تيار ڪجي، پوءِ اوهان اهڙو قدم کڻجي، نه ته ڊپ آهي ته سڀا جو ڪارج ٺپ ٿي وڃي. ڪن ته ائين به پئي چيو، "اوهان سڀا کي شايد تالو لڳائڻ ٿا چاهيو. جنهن ڪارج کي پنهنجي زندگيءَ جا ڇٽيهن سال ڏنا اٿوَ ۽ وڌيڪ سال جيءَ جان سان سنواريو اٿوَ، تنهن کي هن اموڪلي ڇڏي وڃو، جڻ ڪارج سان بي-وفائي آهي ۽ ڄاڻي واڻي جوکم جو قدم کڻڻو آهي.

مون ڄاتو ٿي ته هيءَ مٿر سڀا ۽ سنڌيت جي ڪارج جا سڀا هٿ ڏوڪي آهن ۽ سچي دل سان امڪان، انديشا ۽ خطرا محسوس ڪري رهيا آهن. ڪنهن حد تائين سندن دليلن ۾ وزن به هو، پر مون پنهنجو فيصلو، اٽل ڪري ڇڏيو هو.

ڪندا آهن. ڪير منهنجن ويچارن يا عقيدن کي مڃي ٿو يا رڌي ٿو، تنهن جو اونو ڪونه رکندو آهيان ۽ انهن کي اظهار ڪرڻ ۾ ڊپ يا سنڪوچ نه ٿيندو اٿم. مان انهن مان نه آهيان، جيڪي مڃين هڪ ڳالهه، ڊپ وچان، چون ٻي ڳالهه ۽ مطلب لاءِ ڪن وري ٽين ڳالهه. اڄ جي دنيا ۾ اهڙن مطلب پرست ماڻهن جي اڪثريت آهي ۽ وهنوارڪ سطح تي اهڙن ماڻهن جو ٻول ٻالا آهي. عام رواجي انسان اهڙي پاکنڊ ۽ بهروپ جي هلت-چلت ڪري نه درگذر ڪري ڇڏجي، پر سچائي ۽ ايمانداريءَ جون ڍولڪون وڄائيندڙ ۽ وڏن اصولن جا گهڻا ڳڻيءَ ۾ وجهي هلندڙن جا ڪرتوت به اهڙا هجن ته پوءِ ڇا چئجي .... خير!

هر قسم جي قدامت‌پرستيءَ کي مان الوداع ڪري چڪو آهيان. اڪثر لوڪ پنهنجن پراڻن ۽ مدي خارج عقيدن ۽ ويچارن کي مشڪل سان ڇڏيندا آهن، پنهنجو اباڻو ”ورثو“ سمجهي ان کي چهٽي پوندا آهن، ان کي ئي انتم سچ سمجهي ويهندا آهن ۽ ان جي ٽٽڻ کي قيامت قرار ڏيندا آهن. منهنجو جيون جي هر وهنوار، ويچار ۽ چيز ڏانهن عقلپرستيءَ جو رخ رهندو آهي. گنڌ-پيتل، اڳوات مڃيل-مقرر ڪيل ويچارن کي مان مشڪل سان قبول ڪندو آهيان. قبول ڪيل ويچارن کي تنقيدي نظر سان ڏسندو آهيان. اگر منهنجو ڪو به ويچار ڪڏهن به غلط ثابت ٿئي ته ان کي ڪڍڻ ۾ اَجهو نه ڏيندو آهيان. کليل دل سان پنهنجي غلطيءَ جي قبوليت ڏيندو آهيان. مان ائين مڃيندو آهيان ته هر ويچار جا قدر لاءِ عقل جي پرکا ئي سچي پرکا آهي.

مان سڀني هٿرادو بندشن کان مڪت آهيان. منهنجي پاولا ڪنهن به اهڙي قيد کي قبولڻ لاءِ تيار نه آهي، سڀني

سڀا سان شامل سنسٿائن جا عهديدار ۽ عيوضي حاضر هئا، تنهن ۾ سڀا جي ايندي صدر لاءِ مون شري سندر اگناڻيءَ جي نالي جي رٿ ڏني. گوبند مالهيءَ رٿ کي ٽيڪو ڏنو ۽ ٻڪراءِ سڀا جي صدارت لاءِ سندر اگناڻيءَ جو نالو ڪڍيو ويو. تڪڙي رائزني ڪندي، سندر چئي ڏنو: "منهنجي سر تي ڪنهن جو چٽ رکي ڇڏيو."

سندر اگناڻي چاليهن سالن کان سنڌي هلچل جو آزمايل سپاهي رهيو آهي. هن ۾ قوت جي ڪمي، ڪاڻهي، انساهه ۽ وٺس کان ٽار آهي. هاڻي ته هن ۾ مالي ٻل به آيو آهي. سڀ کان وڌيڪ جا ڳالهه مون هن ۾ ڏٺي آهي، سا اها ته سچو ۽ ايماندار شخص آهي ۽ سنڌيت جي آدرش سان سڀڻ ٽڪا ڪميٽڊ آهي. مولڪي ٽر جو به شڪ نه آهي ته سڀا جو ڪاروهن جي اڳواڻيءَ ۾ ڀلو ٿيندو ۽ ترقي ٿيندو. منهنجو ته هيڪاري اهو وشواس آهي ته سڀا جو ڪاروهن ۾ رهيون وڌيڪ ترقي ڪندو. منهنجي من ۾ ڪا به شڪا، ڊپ يا سنسو ڪونهي. مون سڀا کي صحيح هٿن ۾ ڏنو آهي، ڪارج جي جوت سدائين جلندي رهندي.

هن سال ۾ ٽين جهڙا اهم ڳالهه ٿي آهي سا اها ته مون هن ئي سال ۾ پنهنجي آتم ڪٿا ڇپائڻ جو آرنڀ ڪيو ۽ هن ئي پنجٽيهم سال ۾ پوري پائي، هڪ ڊگهي خواهش ۽ اهم فرض جي پورائي ڪري رهيو آهيان.

هر ڀيءَ ڳالهه ٿي لکڻ ۽ ڪجهه ڇوڙ بعد هاڻي مان ٻاٽڪي مخاطب ٿي رهيو آهيان. پنهنجي جيون جي پنجاهه-سٺ سڄاڳ سالن ۾ مون کي آزمودن، انڀون ۽ اندر جي سوجهه-ٻوجهه مان کي لٽهجا ڪيڀا يا وچار پاليا آهن، جڪي منهنجي جيون جي رهبري ڪندا آهن ۽ جيون کي سمجهڻ ۾ مدد

آهيان. مون ڪيترن سان مخالفت ڪئي آهي، ڪيترن سان ٺڪر ڪاڙا آهن. وقت تي چڪريون به ٿيون آهن. پوءِ به شخصي وير وروڌ يا نفرت جو جذبو منهنجي من ۾ ڪڏهن به پيدا ڪونه ٿيو آهي، بلڪ پيدا ٿيڻ ئي نه ڏنو اٿم. وروڌين خلاف افسوس وڌيڪ، غصو گهٽ ڪاڍو اٿم. قرب جو رَوَيو وڌيڪ نفرت جو جذبو گهٽ رکيو اٿم. مون انسان کي صرف انسان ئي سمجهيو آهي، ٻيو ڪجهه نه. سندس برائي واري پهلوءَ کان وڌيڪ، چڱائي واري پهلوءَ کي ترجيح ڏني اٿم. هر شخص کي سندس ٻاهرين ظاهري چهري تي قبول ڪيو اٿم، تنهن ڪري مان ان الزام جو شڪار ٿيو آهيان ته مون کي ماڻهو سڃاڻڻ نه ايندا آهن. مون وٽ نه ڪا اهڙي ڪل ڪانهي جو انسان جي مستڪ تي رکي، هن جي شرافت يا شيطانيت کي پرکي وٺان. ڇهري مان ته هرڪو انسان، انسان ئي لڳندو آهي. انسان کي پرکڻ لاءِ مون وٽ ڪا به مقرر فارمولا ڪانهي. اها حقيقت آهي ته مان هر شخص کي سٺو سمجهندو آهيان. مان ڪنهن مان به وشواس ڪونه وڃائيندو آهيان. هر شخص مان شريف هئڻ جي اميد رکندو آهيان. اهڙو وشواس رکندي ڪڏهن ڪڏهن ڪي اَڻڪلون ۽ حرفتون ڏٺيون اٿم، پر ڪو وشواس گهات يا دوکو ڪونه مليو اٿم، تنهنڪري انسان جي بنيادي چڱائي ۾ يقين پڪو ٿيندو رهيو آهي. مون قرب ڏنو آهي، قرب پاتو آهي.

ڪارج .... ڪارج ئي منهنجي جيون جو انگ بڻجي ويو آهي. ڪارج منهنجي پوڄا آهي، منهنجو ”ڀڳوان“ آهي. سڄي عمر ڪنهن نه ڪنهن ڪارج ۾ رڌل رهيو آهيان. ڪنهن نه ڪنهن ڪم جي ڌُن ۾ هوندو آهيان. ڪم کانسواءِ مان ويهي ڪونه سگهندو آهيان. پاڻ کي بي آرام محسوس ڪندو آهيان.

غير-عقلي سمجهڻ کان منڪر آهيان. مان ڪٽرپڻي جا وهم وسوڙل ناهيان. مان ڪنهن به مت جو پوڄاري نه آهيان. ڪنهن به وچار يا واڪتي اڳيان سجدو ڪندڙ نه آهيان. مان صرف **مارڪس** جي فلسفي کان متاثر ٿيو آهيان، جيڪو تاريخي ۽ **جدلياتي ماديات** جي وگيانڪ بنياد جي مت تي ٻڌل آهي. اڄ مان سوچيان ٿو ۽ پنهنجي نظر ورائي ڏسان ٿو ته مارڪسوادي وچارڌارا منهنجي زندگيءَ ۾ اٿل پٿل آندي، انساني جيون جي رهسيه کي منهنجي سامهون کولي اُڀاريو، ۽ مون کي نئون دڳ ڏيکاريو آهي. منهنجي جيون کي سڌاريو ۽ ڀرپور معنيٰ ڏني آهي .... پر ته منهنجو خود مارڪسواد ڏانهن رخ عقلي آهي، وگيانڪ آهي، شرڌا تي ٻڌل هرگز نه آهي.

مون زندگيءَ جي هر پهلوءَ کان ڏٺو آهي. سڀ لاها چاڙها ماڻها به آهن ۽ پوڄا به اٿم. پر حياتيءَ مون کي ڪڏهن به نراس نه ڪيو آهي. ڪنهن وقت ڪيسي ۾ به آنا هوندي به، مون پاڻ کي شهنشاهه محسوس ڪيو آهي ته ڪڏهن وري سوين-هزارين روپيا جيب ۾ هوندي به پاڻ کي مسڪين سمجهيو اٿم. مون ڪنهن به چيز، ماڻهو وچار يا رشتي ۾ موهه نه رکيو آهي، پر به مون کي ڪنهن به وقت سڀني چيزن، ماڻهن ۽ وچارن جي ڪمي محسوس ڪانه ٿي آهي. مان جيون ۾ ڪنهن به وستوءَ پٺيان پيو نه آهيان، پر به ڪنهن به چيز کان نراس نه رهيو آهيان.

مان پنهنجي وچارن، اصولن ۽ آدرشن تي بلڪل پڪو ۽ سخت آهيان، پر به ٻين جي وچارن ۽ اصولن کي عزت ۽ گمڀيرتا سان وٺندو آهيان، بلڪ انهن ۾ جيڪا سچائي ۽ سٺائي هوندي آهي، تنهن کي مان ڏسندو آهيان، ساراهيندو به آهيان. اگر ان ۾ ڪجهه صحيح آهي ته ان کي جهٽيندو به

جنم (پيو جنم نه منهنجي لاءِ آهي ئي ڪونه) هڪ سڪڻي جو جنم آهي .... ۽ تنهن ڪانسواءِ هن زندگيءَ ۾ جيڪي مشن مون پنهنجي اڳيان رکيا آهن، تن جي پورائي ۽ سڦلتا، اڃا نه باقي آهي، پوءِ مان ڪيئن منهن موڙي ويندس؟ مون کي جيترو به باقي وقت آهي - ڏهه - ٻارهن سال اهو انهن مقصدن جي جستجو ۾ لڳندو. مان هن جنم ۾ سنڌي جاتيءَ جي ڀلائي، سلامتي، واڌاري ۽ سؤمان سان وچن ٻڌل آهيان. اهو منهنجو وچن، سرحد جي ٻنهي پاسن لاءِ وسيل سنڌين سان آهي. دراصل هن پار جا سنڌي، لوڙي هن پار جا سنڌي لڳ ڀڳ ساڳيا ئي مسئلا ڀوڳي رهيا آهيون. ٻنهي طرفن جا سنڌي اڻاڻن ۽ لاچاري حالتن سان منهن مقابل آهيون. زنده رهڻ ۽ پنهنجي سڃاڻپ کي قائم رکڻ جي جدوجهد ۾ سرگردان آهيون. هت سنڌيت جي هلچل ۽ هتي **جيئي سنڌ** جي لهرڪ، هڪ سڪي جا ٻه پاسا آهن. هڪ ٻئي جون مددي ۽ پورڪ هلچلون آهن. مان ٻنهين سان برابري طور ڪميٽيڊ آهيان. آخري گهڙيءَ تائين انهن مقصدن جي لوري لڳل رهندي. آخري دم تائين اها ئي لوچ من اندر رهندي.

درستي

آتم ڪٿا جي پاڳي نوٽن ۾ صفحي ۹۴ کان ۹۷ تائين، جيڪو احوال آيو آهي ته پروفيسر بي. ايچ. ناگراڻي ۽ مان ۱۹۶۷ ۾ جڏهن سنڌي ڀاشا جي تسليميءَ لاءِ ٻل پاس جي پارليامينٽ ۾ اچڻو هو ته اسين ٻئي وڃي دهليءَ ڪئمپ ڪوڙي ويٺا هئاسون. ان وقت جي رپورٽن مان اهو احوال به مليو آهي ته بعد ۾ شري گوبند مالهي سڀا جو جنرل سيڪريٽري ۽ شري ٽهلرام آزاد پبلسٽي سيڪريٽري به آيل هئا ۽ پارليامينٽ جي ڪارروائيءَ وقت حاضر رهندا هئا.

(چوٿون پاڳو پورو ٿيو)

ڪارڻ ۾ ڪنهن به شخصي مطلب يا لاڀ جو اولو نه رکيو اٿم.
ڪارڻ مان موکي سچو آنند ۽ هڪ عجيب پرسنتا ملندي
آهي، جنهن مان جيون جي پورنتا جو احساس ماڻيندو آهيان.
اڄوڪي جڙ وادي دنيا ۾، اهڙي حالتن کي ٿي شايد عام طور
"وئرٿ" سڏيو ويندو آهي، جنهن مان ڪو شخصي ابراسو
نه ٿئي. ان ڪري منهنجا ڪيترا خيرخواه مٽر ۽ سڄا عزيز
پڻ، هڪ هوشيار پرشور وڪيل ٿيڻ لکين روپيا نه ڪمائڻ
تي افسوس ڪائيندا آهن ۽ بيار وار ٺهرائيندا آهن. اهڙي وقت
ڪڏهن ڪڏهن مان سندن نڪتي نظر کان اهڙو ئي "وئرٿ" اُلٽو
ڏسندو آهيان: "منهنجو وشواس آهي ته هي اُتم جيون هڪ
دفعو ئي ملي آهي ۽ وري ملڻ واري ڪانهي. تنهن ڪري
انهيءَ اَملهه شيءِ کي دنياداري جي خيال کان ڏن ڳڏ ڪرڻ
لاءِ ڪوڙ ڪٽڻ، چترائي ۽ حرفتبازين جا جار وڇائڻ لاءِ تيار نه
آهيان.... منهنجي من جي آنند کان وڌيڪ ٻي ڪا ملهائتي
چيز هن سنسار ۾ نه آهي.... ۽ من جو سچو ۽ پورڻ آنند گهڻن
جي ڀلائي ۽ خوشي (Collective Good) مان پيدا ٿيندو آهي،
پر اُن لاءِ اندرين من جي سچائيءَ جي درڪار آهي.

اڪل پارس سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي پرڌان پد کان
فارغ ٿيڻ ڪانپوءِ، گهڻن جو اهو ئي آلوچان ۽ شڪ هوندو ته
مان "باز آئي از محبت سي" چئي ڪنارا ڪشي ڪري،
وڃي ڪنڊ پاسيرو ويهندس. اهڙن شخصن منهنجي بنيادي
فطرت کي نه پرکيو يا جاچيو آهي. "ماس ڪري وهڻ" جهڙو
سبق مون هن جيون ۾ ڪونه پڙهيو آهي. ماس ڪري وهڻ
موکي موت جي برابر لڳندو آهي. موت اچي منهنجي ڳلي
ملي، تنهن کان اڳ مان موت سوڪار ڇو ڪريان؟ منهنجو هيءَ

ڪتاب بابت....

”ڪجهه پڙهيم، ڪجهه لکيم“ جو هي چوٿون ڀاڱو
لوهاڻن جي هٿن ۾ آهي.

سنڌيءَ جو پرک ليکڪ شري ڪيرت ٻاٻاڻي پنهنجي زندگيءَ
جا ڇاهتر سال پورا ڪري ستهتر سال ۾ قدم رکيو آهي. هن
آتم ڪهاڻي، ڪيرت جي زندگيءَ جي ڪهاڻي ته آهي ئي آهي
پر سنڌ، سنڌين جي تحريڪ، آزاديءَ جي تحريڪ، سنڌي ٻولي
سنڌي ساهت، سنڌي سنسڪرتيءَ کــي بچائڻ جــي
ڪهاڻي آهي.

تاريخ، بادشاهن، راجائن جي تخت پوشي جي تاريخن سان
هوندي آهي. پر ان ۾ ديش ۽ عوام جو چٽر نه برابر هوند
آهي، پر هڪ ڪلاڪار، هڪ اديب جـي ڪهاڻي / تاريخ ا
وقت جي سماج، ديش جي به ڪهاڻي ۽ تاريخ هوندي آهي
تازو ستيش گجرال جي آتم ڪٿا Bursh with Life پڙهيم
ستيش گجرال جي ارد گرد پنجاب ۾ هلندڙ آزاديءَ جي تحريڪ
جي به تصوير آهي، نه سندس شخصي جدوجهد جو به نقش آهي
ان ڪري ڪنهن اديب، ڪلاڪار جي آتم ڪٿا، شخصيت
جي گهري ۾ هوندي ته سماج، ديش ۽ ماحول جو هڪ آئينو
هوندو آهي، جو ڪن لاءِ اتساهه- پريرنا جو سرچشمو هوندو آهي

سندس آتم ڪٿا پڙهندي، دل مان هڪ دانهن، آهه نڪ
نڪري ته ڪاش! اڄ اسان (سنڌين) کي ڪا پنهنجي زمين
هجي ها، ته هيڙا درخت الائي گهڻن کي، آسائش ڏين ها
زمين کي ساوو سبز بڻائين ها. پر اڄ اهـا رکو آهه، چاهيندا
دانهن ئي رهجي ٿي وڃي.

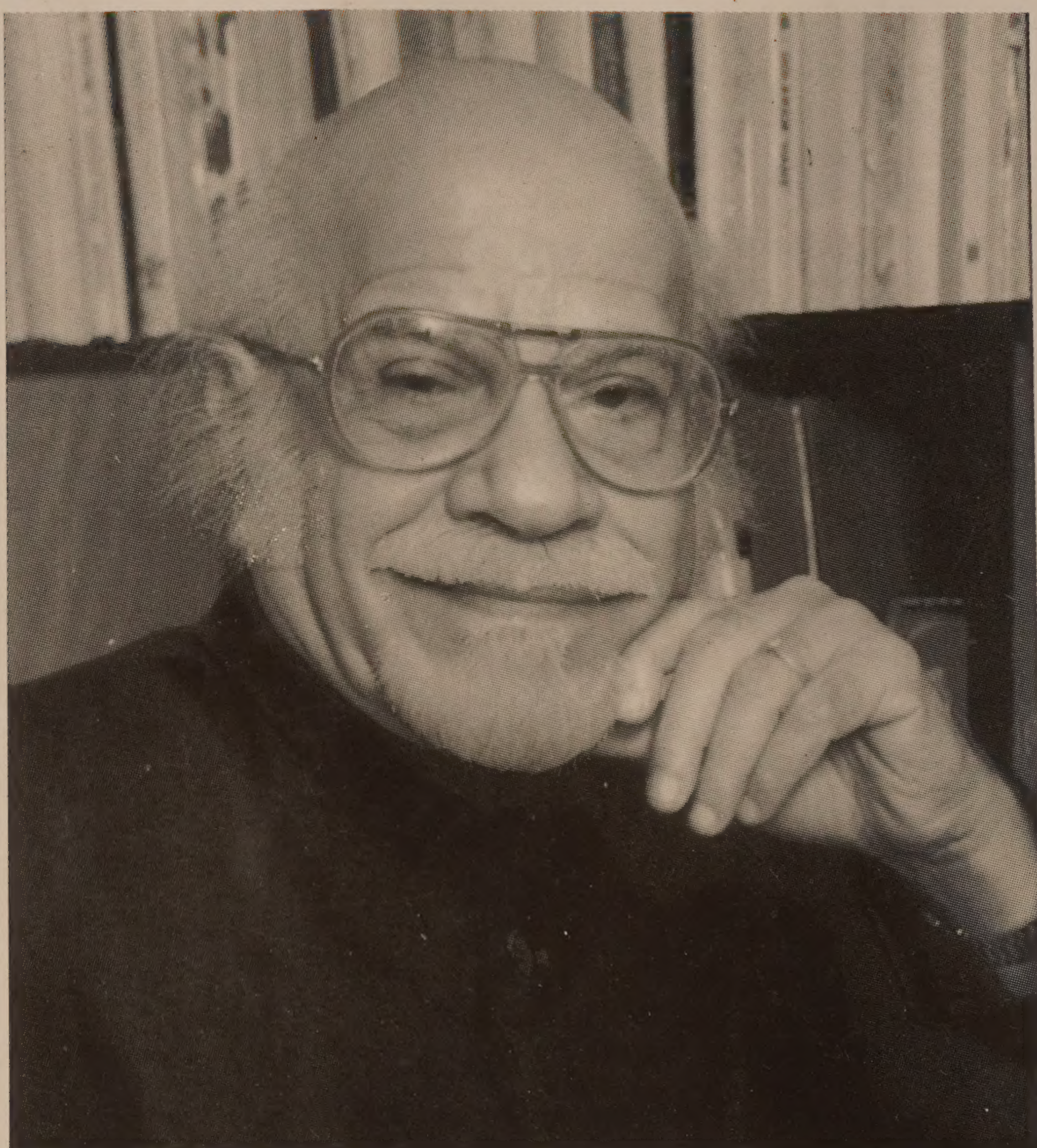
شو راتري،
۲۵ فيبروري ۱۹۹۸
56، هيرا هائوسنگ سوسائٽي
الهاسنگر-۳. فون: 550575

نارايڻ ڀارتي
مکيه سمپادڪ

Reg. No. MAH 745 TNA 3
Licence to Post-Pre payment Licence No. 10

SINDHI TIMES

(Registered as a Newspaper in India)
Registered No. 6372/62

Kujh Budhayum, Kujh Likayum
Part-4

By KIRAT BABANI

Sindhi Times Publications

(Quarterly Book Series April-May-June-1998)

Designed by Ram Lalchandani (Art Spot) Tel.:4464134-4466348